

ČÍSLO 1

A.

KAŽDODENNOST

K některým aspektům každodenního a svátečního života středověkého člověka na Moravě a ve Slezsku

ZDENĚK MĚŘÍNSKÝ – RUDOLF PROCHÁZKA

Abstrakt: Velmi rozsáhlou oblast interdisciplinárního výzkumu představuje studium každodenního a svátečního života středověkého člověka. Vedle vlastního historického bádání a archeologie se na něm podílí také etnologie, dějiny umění, religionistika i řada přírodovědných disciplín, jako jsou antropologie, paleozoologie, paleobotanika, parazitologie i mikrobiologie. Podstatné v rámci tohoto studia je poznání hmotné kultury a její chronologie i ekofaktů v rozdílných sociálních prostředích včetně okrajových společenských skupin v nejšířších souvislostech kultury středověku a každodenního i svátečního života člověka „od kolébky do hrobu“ počínaje narozením a křtem, dětstvím a dospíváním až po smrt a pohřeb se všemi zvyklostmi a věrskými představami, které tyto okamžiky doprovázely. Zvláštní pozornost je potom nutno věnovat vzdělání a školství, duchovní sféře, hrám a zábavám včetně okrajových skupin, stravě, hygieně, medicíně, léčitelsví apod. Příklad jednotlivých pohledů a aspektů na tuto problematiku mohou poskytnout vedle jiných typů archeologicky zkoumaných sídel zejména středověká města a speciální pozornost je věnována středověkému Brnu, hlavně zjištěnému sortimentu předmětů hmotné kultury, urbanismu, zacházení s odpady, zásobování vodou, hygienickým poměrům a výsledkům antropologického výzkumu obyvatel středověkého Brna včetně fyzického stavu městské populace, zjištěných nemocí, zranění atd.

Klíčová slova: *Medievistika – kultura každodenního života – Morava a Slezsko.*

Some Aspects of Everyday and Festive Life of the Mediaeval Man in Moravia and Silesia

Abstract: The study of everyday and festive life of the mediaeval man constitutes a vast area of interdisciplinary research. Apart from historical research and archaeology, it involves ethnology, history of art, religious studies and a number of natural science disciplines such as anthropology, paleozoology, paleobotany, parasitology and microbiology. The principal outcome of the research is information about material culture, its chronology and ecofacts in different social environments including fringe social groups, in the broadest context of mediaeval culture and everyday and festive life of people “from the cradle to the grave”, from birth and baptism through childhood and adolescence to death and funeral, with customs and faith conceptions that accompanied these moments. Special attention is devoted to education, the spiritual sphere, pastimes and entertainment including fringe groups, food, hygiene, medicine, healing, etc. Mediaeval towns provide multiple examples of individual views on these issues and their aspects. The article centres on mediaeval Brno, including the assortment of material culture objects, urbanism and approach to waste, water supply, the state of hygiene and results of anthropological research of the inhabitants of the mediaeval town, their physical condition, diseases, injuries and the like.

Key words: *Mediaeval studies – everyday life culture – Moravia and Silesia.*

Každodenní a sváteční život středověkého člověka představuje velmi rozsáhlou oblast interdisciplinárního výzkumu, ke kterému vedle vlastního historického bádání, etnologie, dějin umění, religionistiky i řady přírodovědných disciplín, jako jsou antropologie, paleozoologie, paleobotanika, parazitologie i mikrobiologie, významnou měrou přispívá archeologie, a to jednak získáváním řady ekofaktů pro další analýzy zpracovávané výše jmenovanými obory přírodních věd a hlavně vlastním bádáním spojeným se získanými doklady hmotných památek movitých i nemovitých, jejich klasifikací, chronologií a širším výkladem souvislostí historických, sociálních i duchovních. Podstatná je zde také dimenze chronologická – na jedné straně raný středověk, kde hlavní roli hraje poznání památek hmotné kultury, přičemž teprve od doby mojmírovské Moravy postupně přibývá také zmínek o této oblasti v písemných pramenech i uměleckých památek, odrážejících duchovní rozměr doby, a na druhé straně středověk vrcholný, kdy od 13. století v mnohých oblastech poskytují primární informace prameny písemné, leckde jsou však archeologická zjištění a doklady nenahraditelné. Musíme též zdůraznit odlišné aspekty těchto výzkumů v různých sociálních prostředích – svět šlechty včetně jejich sídel, církve s důrazem na život klášterních komunit, složitý hospodářský, politický a sociální organismus středověkých měst a základní článek struktury středověkého osídlení – vesnici a její obyvatele (k sociální stratifikaci a jednotlivým společenským skupinám např. Bosl 1991; Středověký člověk 2003; Le Goff 2005; Goetz 2005, 89–339; Das

Mittelalter 2001; Člověk 2002; k okrajovým skupinám např. Mollat 1984; Rheinheimer 2003; Geremek 1999; Graus 1949; Nodl 2003, pozn. č. 18 na s. 567; Šmahel 2002, tam další lit.; v raném novověku Francek 2002; k postavení ženy zvláště např. Shahar 1986; Ennen 2001; DUBY–Perrot, edd. 1993; Pernoudová 2002; Le Goff–Schmitt 2002, 413–423; Goetz 2005, 67–74; Žena 2008; Kopiczková 2002; Richterová 2002; Krzenck 2002; ke kultuře v nejširším pohledu Le Goff 1991; 2005a; Le Goff–Schmitt 2002; Spunar 1987; Spunar a kol. 1995; ke kultuře každodenního života např. Borst 1983; Kühnel 1985; Schneider 1999; 2007; Goetz 2005; Petráň a kol. 1985, 202–960; 1995–1997; k předmětům hmotné kultury a řemeslníkům např. Le Goff–Schmitt 2002, 611–617; Hoffmann 2002; souhrnně např. Měřínský 1990; 2009; dále syntetické práce k dějinám Čech a Moravy, např. z nejnovějších Válka 1991; Morava 1999; Bláhová–Frolík–Profantová 1999; Měřínský 2002; 2006; Žemlička 1997; 2002; Vaníček 2000; 2002; Bobková 2003; Bobková–Bartlová 2003; Čechura 1999; 2000; Kavka 1993; Mezník 1999; Čornej 2000; Čornej–Bartlová 2007; Šmahel 1995; Macek 1992; 1994; 1998; 1999; 2001; podrobné přehledy např. Morava 1999, 147–148; Člověk 2002, 21–24; Měřínský 2010, v tisku, pozn. č. 1; 2010a, v tisku, pozn. č. 34 a 39).

Příklad jednotlivých pohledů a aspektů na tuto problematiku mohou poskytnout právě středověká města (ke středověkému městu a jednotlivým aspektům např. Hoffmann 1992; 2002; 2009; Krzenck 2002; Borovský 2002a; Klápště 2005, 295–401; Boockmann 1987; Ennen 1987; Engel 2005; Planitz 1996; Mitteleuropäischen Städtewesen 1999; Goetz 2005, 283–339; Le Goff–Schmitt 2002, 378–391; dále Doležel 1995; 2000; 2009; Procházka–Doležel 2001; Procházka 2000; 2003; 2006; 2007; 2009; Středověká města 2009). Za prvé je to formování městského prostoru ve 13. století, kdy pevně daný a vyměřený městský půdorys dostal až na výjimky neměnné obrysy a zásadně modifikoval pohyb měšťana ve městě. V archeologických pramenech lze poprvé od antiky nyní proti ranému středověku podstatně častěji rozlišit obytné a komunikační terény, projevující se například stopami kol na komunikacích, ztracenými podkrovami atd. (Čiháková 2007). V období raného středověku můžeme hovořit v některých případech v definici F. Hoffmanna o tzv. prvotních městech (protoměstech), kam lze zařadit například Mikulčice, uherskohradištsko-staroměstskou aglomeraci, od 10. století Prahu a na Moravě od 11. věku snad i Olomouc, od 12. století Brno a Znojmo (Měřínský–Zumpfe 2007, 9–13, 30–33). Na těchto lokalitách a ojedinele i v dalších centrech (Staré Zámky u Líšně) se můžeme setkat se složitější stratografií, zatímco jiné, jako například Břeclav–Pohansko, vykazují pouze v terénu rozptýlené zahloubené objekty, případně stopy po nadzemní zástavbě, jen ojedinele s rysy pravidelného uspořádání (např. Macháček 2007; Procházka 2009a, 117–130, 152–159; Čižmář 2004, 90–94, 99–101). Za druhé je to proměna kultury bydlení a realizace vícedílných, původně hrázděných domů se sklepy i nerovnoměrná realizace zdění z kamene či cihel. Za třetí můžeme jmenovat hygienu, zejména zánik klasických odpadních areálů a jejich nahrazení specializovanými objekty určenými k ukládání odpadu, tj. odpadními jámkami, případně víceúčelovými hnojšti. S touto problematikou obecně souvisí poznání zdravotních poměrů ve městech, zamoření parazity atd. Je totiž všeobecně známo, že hygienické poměry ve městech ovlivňovaly záporný růst populace z vlastních zdrojů a demografická pasivita musela být kompenzována migrací z okolí, tzn. ve většině případů z menších poddanských měst a městeček (na příkladě Brna srov. např. Doležel 2000, 233–237, tam další lit.). Čtvrtý okruh představuje strava a stolování a jejich projevy v hmotných památkách – keramika a sklo, kovové artefakty, ale také skladba potravy, zjištěná na základě paleobotanického a paleozoologického materiálu z jímek, z vrstev i skládek odpadu. Stranou nelze ponechat ani další oblasti: pátým okruhem je odívání (souhrnně např. Kroje 1956; Wagner 2006), šestým zaměstnání obyvatel měst, sedmým zábava a volný čas, osmým duchovní život mezi domem a kostelem i s tím související vzdělanost reprezentovaná městskými školami a devátým záležitosti týkající se obrany měst, kde zjišťujeme poměrně malé zastoupení militarií na rozdíl od sídel vyšší i nižší šlechty. Stranou ponecháváme problematiku práva, která je specifickou oblastí právních dějin (Le Goff–Schmitt 2002, 525–539; Kejř 1998), v hmotných památkách dokumentovanou pouze ojedinelými indikátory, jako jsou nálezy

pečetidel (např. Měřínský 1985) a kromě výzkumu popravíšť (např. Skutil 1947, 119; 1948; Unger 2002, 100–102; Chybová 2009, 204–205, srov. dnes zastaralý Svátek 2004, 7–182; Geremek 1999; Le Goff–Schmitt 2002, 351–352) prakticky nepostižitelnou.

V podobných kategoriích jako u města, představujícího nejsložitější sídlištní strukturu vrcholně středověkého období, bychom mohli s vynecháním některých aspektů charakterizovat i život vrcholně středověké vesnice, na rozdíl od města s řemeslnou výrobou a obchodem dálkovým i regionálním mnohem více akcentující zemědělskou výrobu. Přitom v raném středověku představují zemědělská otevřená sídliště naprosto dominantní prvek osídlení i ekonomiky (např. Die bäuerliche Welt 1982; Cherubini 1984; Rösener 1985; Le Goff–Schmitt 2002, 563–574; Goetz 2005, 161–234; Graus 1953; 1957; Čechura 2002; Měřínský 2008a). Samostatnou kategorií jsou fortifikované lokality, vyjma měst jde především o sídla nobility. V první fázi zeměpanské hrady a tzv. dvorce, kde ve své počáteční genezi sídlila i konstituující se šlechta, a zhruba od poloviny 13. století kamenné hrady jako sídla šlechty vyšší a tzv. hrádky, objekty typu „motte“ a tvrze jako sídla šlechty nižší. Jejich úloha ve správě zeměpanské domény, ať již se jednalo o starší dřevohlinité zeměpanské fortifikace raného středověku, jež jsou na Moravě zřizovány od počátku 11. věku, nebo kamenné hrady budované za panování Přemysla Otakara I. (podle J. Žemličky narozen 1165–1167 [patrně však již dříve po roce 1155], zemřel 1230; 1179 uváděn jako moravský markrabě; první vláda v Čechách leden 1192 až prosinec 1193 [sesazen]; druhá vláda od 6. prosince 1197; král 15. srpna 1198; druhá korunovace 1203; papežem potvrzen 1204; dědičně 1212) zhruba od druhého decennia 13. století a na Moravě za vlády jeho bratra markrabího Vladislava III. (I.) Jindřicha (podle M. Wihody narozen asi někdy [nedlouho?] po roce 1160, zemřel 1222; český kníže 22. dubna – 3. července 1197, vzdal se vlády ve prospěch bratra Přemysla Otakara I.; plně vlády v markrabství se však patrně ujal až někdy koncem prvního decennia 13. století, plná vláda i na Olomoucku po 1213). Vedle funkce vojenské tkvěla úloha knížecích hradů 11.–12. století především ve správě, respektive redistribuci zdrojů. Můžeme jistě diskutovat o funkčním členění těchto útvarů vyjádřeném v terminologii (otázka tzv. hradů kastelánských), neboť jak se zdá, byla škála těchto lokalit na Moravě a ve Slezsku co do forem i funkcí velmi pestrá a v řadě aspektů jen zčásti postižitelná. Stejně tomu bylo od poloviny 13. věku také s kamennými hrady šlechty i menšími objekty, jako byly tvrze a tzv. hrádky, odkud spravovala nižší šlechta své malé a často rozdrobené statky (ke šlechtě a jejím sídlům např. Fleckenstein 2002; Keen 2002; Goetz 2000, 235–282; Le Goff–Schmitt 2002, 204–218, 588–598, 789–798, 844–854; Měřínský–Plaček 1988; Procházka 2009; Plaček 2001; Unger 1987; Macek 1998a). Na závěr musíme zmínit církevní instituce, zejména kláštery a kapituly se svými specifickými funkcemi (např. Mönchtum 2003; Goetz 2005, 89–160; Lawrence 2001; Foltýn a kol. 2005; Madaj 1999; Jan 2002; Ve stopách 2002; Měřínský 2002; Hledíková 2002; Nodl 2002; Borovský 2002; 2005; Procházka 2005; Unger 1992; 1993; 1994). Specifickou problematiku představují industriální areály a objekty, hlavně jednalo-li se o taková specializovaná odvětví s vyspělou infrastrukturou, jako byla těžba nerostných surovin a jejich zpracování, sklářská výroba, dehtařství, vápenictví apod. S těmito odvětvími opět souvisely specifické podmínky pro život těchto, například hornických, hutnických či sklářských komunit a podobně například i stavebních hutí i dalších specializovaných odvětví s náročnou organizací práce (srov. např. Le Goff–Schmitt 2002, 611–617; Nový et al. 1974, 52–60, 63–76, 88–127, 149–160, 176–325; Měřínský 1983; Pojsl 1984; Nováček 1994; Doležel–Sadílek 2004; Hrubý 2006; Hrubý–Jaroš–Kočár–Malý–Mihályiová–Militký–Zimola 2006; ke sklářství srov. dále).

K celé rozsáhlé problematice můžeme přistoupit také z obecného pohledu na každodenní život člověka „od kolébky do hrobu“ se všemi jeho aspekty, rodinným životem (Verdon 2003, 40–42; Le Goff–Schmitt 2002, 911–920; Goetz 2005, 44–88) včetně specifík jednotlivých sociálních vrstev a skupin (např. Středověký člověk 2003; Le Goff 2005; příslušná hesla Le Goff–Schmitt 2002; Goetz 2005, 89–339; Člověk 2002; k okrajovým skupinám např. Mollat 1984; Rheinheimer 2003; Geremek 1999; Graus 1949; Nodl 2003, pozn. č. 18 na s. 567; Šmahel

2002, tam další lit.). Je zde však řada faktorů v archeologických pramenech těžko postižitelných, nebo naopak získávaných pouze na jejich základě. Začneme těhotenstvím a narozením lidského jedince, kde máme k dispozici pouze nejednoznačné zmínky písemných pramenů, paralely k různým zvykům a praktikám spojeným s porodem a křtem (např. Schipperges 1990, 45–50; Shahar 2002, 41–90; Goetz 2005, 84–87; Le Goff–Truong 2003, 75–77; Verdon 2003, 41) nacházíme v etnologických dokladech rodinného obyčejového cyklu (srov. např. Bystron 1916; Biegeleisen 1929; Polívka 1917; Navrátilová 1997; Československá vlastivěda 1968, 224–226, 249–250, 561–565; Slovensko 1975, 986–991; Jančář s kol. 2000, 167–172; tyto paralely využil např. Smetánka 1992, zvl. s. 114–128, 133–135, 198–279; 2004, 119–133, 137–139, 198–289). Konkrétní statistické údaje například o dětské úmrtnosti, úmrtí novorozence spolu s rodičkou apod. přináší historická demografie (Fialová–Horská–Kučera–Maur–Musil–Stloukal 1998, 12–16, 28–73; srov. Horská–Kučera–Maur–Stloukal 1990, 203–205; Unger 2002, 84–86; 2007) a pro středověk, zejména jeho rané období, v rámci antropologického bádání paleodemografie a paleopatologie, a to právě na základě archeologických výzkumů pohřebišť a hřbitovů raného až vrcholného středověku i časně novověkého období. Také zde však zůstává řada otevřených otázek, jako je například poměrně malé zastoupení dětských hrobů v protikladu s analogiemi vysoké kojenecké a dětské mortality ve vrcholném a pozdním středověku získanými na základě písemných pramenů a v novověkém období 17.–19. století, kdy jsou již k dispozici údaje matrik, právě na jejich základě. Toto zjištění je vysvětlováno různě. Již v souvislosti se středohradištními pohřebišti 9. až první poloviny 10. století a řadovými pohřebišti 11. – počátku 12. století se poukazuje na špatnou zachovalost těchto pohřbů danou mělkými hrobovými jámami, kde často, například při orbě, docházelo k jejich zničení, špatnou zachovalostí kosterního materiálu podléhajícího stravení a po prosazení křesťanství i nepietním zacházením s nepokřtěnými mrtvými novorozenci apod. (srov. např. Stloukal–Vyhnánek 1976, 27, 38–40; Horská–Kučera–Maur–Stloukal 1990, 80–91; Měřinský 2008, 347–349, zvl. s. 347 a pozn. č. 6; Prokeš 2007; Schipperges 1990, 47–48; Shahar 2002, 46–47; Goetz 2005, 84–87). Tento jev je dokonce vysvětlován přezíváním pohanského zvyku masového utrácování novorozenců dětí, zejména neduživých a dívek, tak jak je známe u Germánů, Litevců, Řeků, Římanů, Keltů, Sarmatů i baltských Slovanů (Stloukal–Vyhnánek 1976, 39–40; k usmrcování podrobně Shahar 2002, 150–165). Malý počet pohřbených dětí, zvláště novorozeňat, na raně středověkých nekropolích, nemusí však ještě nutně znamenat, že tato byla masově usmrcována (Etter–Schneider 1982, Anm. 14).

Jako příklad zvláštních rituálů v období vrcholného středověku si zde můžeme uvést prozatím v našem prostředí unikátní nález stavební oběti na hradě Rokštejn (k. ú. Panská Lhota, město Brtnice, okr. Jihlava, Morava). Při jihozápadním nároží hlavní věže nejstaršího hradu rodu Strážovců (Hrutoviců) bylo do skalní rozsedliny (obj. 130, čtv. 4/9 a 4/10) uloženo tělo novorozence orientované severozápad–jihovýchod. Na základě analýzy DNA se jednalo o jedince mužského pohlaví s maximálním stářím jeden týden a kromě této úplně kostry bez jakýchkoliv stop násilného ukončení jeho života obsahovala jinak sterilní výplň objektu jeden prstní článek asi ročního dítěte. Datování nálezů vyplývá ze zjištěné stratigrafie. Uložená kostra novorozence byla překryta příčkou, která je svázaná s jihozápadním nárožím věže a jižním úsekem stojící obvodové hradby a svojí hmotou překrývá obvodovou hradbu počáteční nejstarší fáze hradu (IA), stejně jako věž. Toto zjištění spolu s dendrochronologickým datem lešeňového trámu vpravo od vstupu do věže určujícím poražení stromu v roce 1307 naznačuje složitější stavební vývoj hradu v jeho nejstarší první fázi, kterou lze rozdělit na dva časové úseky IA a IB. V prvním, kdy je sídlo založeno, rámcově vroceném do poslední čtvrtiny 13. až počátku 14. století (poprvé připomínáno 1289) a kam náleží i uložení dítěte, je vybudována obvodová hradba a k ní přisazen patrně věžovitý objekt. Po roce 1307 je potom na jeho místě postavena dodnes stojící o jedno patro nižší hranolová věž a nová obvodová hradba vysunutá více k jihu (fáze IB, rámcově 1310–1350). Kostra novorozence uložená ve skalní rozsedlině u jihozápadního nároží věže hradu, tedy v místech odkud byla fortifikace nejvíce ohrožena případným útokem představuje typickou stavební oběť v tomto

případě s evidentní apotropajní (ochrannou) funkcí. Nasadě je otázka, jak je možné, že v „civilizované“ druhé polovině 13. století, kdy se již dávno v našich zemích plně prosadilo křesťanství, byly praktikovány tyto staré pohanské zvyklosti a představy. Vezmeme-li do úvahy, jak dlouho se různé, mnohdy již transformované předkřesťanské zvyklosti, obřady a úkony udržují v lidové víře a rurálním prostředí vůbec až do novověku, lze na tomto základě dedukovat, že vzhledem k předpokládanému nepokřtěnému novorozence nebyl na jedné straně porušen křesťanský rituál a na druhé naplněny staré předkřesťanské věrské představy o ochranné funkci stavební oběti novorozence (k dvojvěří a stavebním obětinám i jejich transformaci v křesťanské architektuře srov. např. Podborský 1997, 23–25; Sommer 1997, 586–588; 2001, 13–21, 37–38, 144–146). Tyto praktiky nám ostatně naznačuje i folklórní podání. Samotný prstní článek ročního dítěte mohl být amuletem (Měřínský 2007, 63 a pozn. č. 197 na s. 63–64; 2010b, v tisku).

Vraťme se však ještě zpět k problematice dětských pohřbů. M. Stloukal totiž vyslovil kdysi odlišnou hypotézu vysvětlující jejich malý počet v rané středověké době, v našem případě na některých kostrových pohřebištích 7.–8. století s litými garniturami v karpatské kotlině, kde se výskyt dětských pohřbů pohybuje od 19 do 33 %, a na nekropolích středohradištních (9. – první polovina 10. století) až mladohradištních (druhá polovina 10.–12. století) i z doby jejich doznívání v tzv. pozdní době hradištní v první polovině 13. věku (viz např. Dostál 1966; Hanuliak 2004; Šikulová 1958; Měřínský 1997; Vachůt 2008). Předpokládá, že nelze vycházet z demografických údajů získaných na základě matričních zápisů 17.–19. století s velmi vysokou kojeneckou a dětskou úmrtností hlavně ve městech. Vyslovuje názor, že právě v raném středověku byla situace odlišná, zejména vzhledem k rurální společnosti a mikrobiologickému nepropojení jednotlivých, víceméně izolovaných sídelních okrsků. Svůj význam mohla sehrát i poměrně dlouhá doba kojení (srov. např. Horská–Kučera–Maur–Stloukal 1990, 88–91, 205; Měřínský 2008, 347–349, zvl. s. 347 a pozn. č. 6).

Po narození následoval křest taktéž podrobně dokumentovaný písemnými prameny a etnologickými materiály (srov. např. Československá vlastivěda 1968, 225, 563–564; Slovensko 1975, 990; Jančář s kol. 2000, 170–171). V době pokřesťanšování se však netýkal pouze nově narozených, ale i dospělých jedinců. Jeho dokladem jsou nejen baptisteria (Měřínský 2006, 601–603), ale i vyhraněná skupina olovených křížků z prostoru jižní Moravy a Dolních i Horních Rakous s největší pravděpodobností z doby sklonku 9. až počátku 10. století označovaných za tzv. „Taufgeschenke“, které dostával katechumen v upomínku na křest (Měřínský 1988; 2006, 652–656). Dále můžeme jmenovat křtitelnice, jež v případě kamenných exemplářů známe i z archeologických nálezů (např. Oriško 2001; Novotná 2002; Novák 2004).

Období dětství a dospívání (obecně např. Shahar 2002; Le Goff–Truong 2003, 71–75; Goetz 2005, 87–88) bývá taktéž spojeno s řadou iniciačních obřadů a přechodových ritů (Gennep 1996), majících za následek například radikální přeměnu sociálního postavení jednotlivce. Mnohé známe pouze ze zmínek písemných pramenů, jako například postřížiny knížete Václava (Třeštík 1992; Sommer 2001, 37; Měřínský 2006, 565), či z dokladů etnologických (srov. např. Československá vlastivěda 1968, 225–226; Slovensko 1975, 991; Jančář s kol. 2000, 162–163). Patří sem i rozsáhlá oblast dětských her doložená kromě zmínek ve středověkých literárních památkách a výtvarném umění nálezy keramických figurek či například dřevěných mečíků, u nichž nelze vyloučit také jinou funkci, i dalších artefaktů (dřevěný mečík z Jihlavy, ulice Obránců míru [dnes Matky Boží] č. 4 a 6, obj. č. 10; srov. Novotný 1982, 13, Taf. 25:4; dále Od gotiky k renesanci 1999a, 604–610; Bláha 2002; Měchurová 1988; 1988a; 1990; 1994; 1995; 1999; 1999a; Měřínský 1990; 2009, 14; tam další lit.).

Zmínit musíme i hry a zábavy dospělých – kostky a vrhcáby, tric-trac, šachy, karty apod. –, ale také svátky bláznů a karnevaly velmi často pranýřované ze strany církve (např. Heers 2006). Četné jsou nálezy hracích kostek registrované například v Brně v Mečové a Radnické ulici, Jihlavě i jinde. Objevují se také kostěné, parohové i dřevěné hrací kameny, šachové figurky apod. (Le Goff–Schmitt 2002, 195–203; Verdon 2003; Golec 2000; Měchurová 1990; Šmahel

1990; Unger 1985; Měřínský 1990; 2009, 16; Od gotiky k renesanci 1999a, 610; Kluge-Pinsker 1991; Spielwelten 1998 s důrazem na rané novověké artefakty; tam další lit.).

Pranýřovaná, ale trpěná byla také prostituce (Rossiaud 1989; Sex 1990; Otis-Cour 2002; Verdon 2003, 117–124; Floddr 1994) potulných nevěstek a v domech povětrných ženštin příznačně situovaných u hradeb; v Jihlavě například vedle katovny (Hoffmann 2004, II 54 na s. 66–67, zvl. pozn. č. 49 na s. 66, II 57 na s. 68). Podobně vyvolávaly kritiku i krčmy a taverny, kde se scházeli lidé na okraji společnosti – lupiči, překupníci kradeného zboží, opilci a potulné prostitutky –, provozoval se zde tanec se ženami, hrály karetní hry, vrhcáby apod. Mnozí hospodští se jako překupníci podíleli na nekalých transakcích, šidili a někteří v postní dny podávali masitou stravu. Na druhé straně představovala tato zařízení místa sociální komunikace, v případě absence veřejných městských prostor mohla plnit určitou úlohu ve správě města, zejména pak ve vesnickém prostředí, uzavíraly se zde obchody atd. (srov. např. Nodl 2003; k okrajovým skupinám tamtéž, pozn. č. 18 na s. 567; Le Goff–Schmitt 2002, 344–355; Šmahel 2002; tam další lit.; dále např. Mollat 1984; Rheinheimer 2003; Graus 1949). Nelze vyloučit, že za rychty sloužící ve vesnickém prostředí zároveň jako svobodné krčmy lze označit domy č. V/64 v zaniklé středověké vesnici Pfaffenschlag u Slavonic a č. XIV ve Mstěnicích u Hrotovic na Třebíčsku, ač zde se právě dům č. XII ve východním sousedství vyznačoval sklepními prostory a mohl sloužit také jako krčma (srov. např. Nekuda 1975, 54–57, 59; Nekuda, R.–Nekuda, V. 1997, 39–43, 44–47, 77).

Samostatnou oblast potom představuje školství a vzdělanost vůbec, jež se nacházela v tomto období výlučně v rukou církve (srov. např. Spunar a kol. 1995, 77–97; dále např. Spunar 2002; Svatoš 2002). Ponecháme-li stranou raný středověk s výlučnou vazbou na kleriky, ať již se jednalo o příslušníky různých řádů či další duchovní osoby, přináší právě 13. století a vznik plně institucionálních měst vrcholného středověku jasný přelom, kdy se vzdělání v městských školách při farních chrámech dostává i širokým vrstvám městského obyvatelstva. Ve znojenském podhradí existovala škola snad již roku 1225 těsně před lokací města, nedlouho poté, roku 1239, i v již právně transformovaném Brně (Procházka 2003a, 274, 277). Také v Jihlavě máme školu doloženu již brzy po založení města. Jejím správcem je zde městský notář Heřman zmiňovaný snad už zhruba k rozmezí let 1277–1284. Pramenem, z něhož údaj pochází, je tzv. Codex Ottobonianus, vzniklý ve Vídni někdy na konci 13. či na počátku 14. věku (Měřínský 2001, 316; Hrubý–Charouz–Měřínský–Vosáhlo–Zimola 2009, 85). Tyto školy poskytující v tzv. triviu základní vzdělání představovaly pak pro nadané žáky základní přípravu ke studiu na středověkých univerzitách zakládaných na sever od Alp a východně od Rýna od konce první poloviny 14. století (Le Goff–Schmitt 2002, 822–833). Univerzitní matriky krakovské a vídeňské (pražská se kromě několika zlomků bohužel nedochovala) nám potom poskytují řadu dokladů o studentech z Moravy a Slezska, kteří se zde imatrikulovali (např. Hlaváček–Hlaváčková 1961; 1962; Hlaváček 1991; 1993; Měřínský 1998; 1998a; 1999; 2002a; 2007). Přímé archeologické doklady předmětů spojených s městskou školou máme z Olomouce od sv. Mořice, kde ze záchranného výzkumu J. Bláhy pocházejí z odpadní jámy například zbytky dřevěných psacích tabulek s voskovou plochou, stily (srov. níže), soustružené dřevěné kalamáře, dno nebo víko schránky s vyřezaným nápisem, torzo metly, ukazovátko, hrací kuličky, hrnky s vyškrábanými jmény žáků a poškozená bota vyspravená zlomkem pergamenu základní učebnice latinské gramatiky *Ars minor* od proslulého pozdně římského autora Donata Aelia se skloňováním adjektiva „felix“ z doby přelomu 14. a 15. století. Vysprávkou boty se však stal pergamen zhruba o sto let později a do období kolem roku 1500 je také celý soubor datován (Bláha 1974, 30–31, tab. I:1–2, II:1, 3; 1983; 309–310; 1995, 36–39, tab. I:2–3, III:1, IV:1–5; 1998a, 76–78, obr. 2:13, 16; Od gotiky k renesanci 1999a, 616–626). Do 12. až první poloviny 13. století jsou také datovány bronzové a železné stily z Olomouce, Tereziánské zbrojnice, dále z areálu dominikánského kláštera u sv. Michala časově řazené do 13.–15. věku a z Olomouce pochází též železné rydlo snad k rytí do voskových tabulek s možnou datací do 15.–16. věku. Celkem je z historického jádra tohoto města známo dvacet stylů z doby od raného středověku po

počátek 17. století. Také z Brna, Mečové ulice 2 pochází patrně mosazné (?) pero z přelomu 15. a 16. století. Stily známe i z Kroměříže (např. Bláha 1983, 309; 1995, 39, tab. IV:3; 1998a, 73–90; Od gotiky k renesanci 1999a, 619 č. 591, 627–628 č. 621–624; z Kroměříže Chybová 1997; Měřínský 2009, 16).

Obecně se na zbožnost širokých vrstev obyvatel měst i venkova váže poutnictví (např. Le Goff–Schmitt 2002, 504–514; Ohler 2002; Peregrinationes 1995). Jeho dokladem jsou mušle související se St. Jago de Compostela. Z druhé poloviny 13. století je známe z Mostu a od sv. Jakuba v Brně. Dále se jedná o poutní odznaky. V Olomouci byl nalezen odznak sv. Mikuláše ze 12.–13. století, související s jihoitalským Bari a dále odznak s ukřížováním datovaný do 14. století, snad z hessenského Gottsbüren (Bláha 1998). Z Černé Hory na Blanensku a Hradce Králové potom pocházejí poutní odznaky s krakovským světcem sv. Stanislavem (Velímský 1998; Měřínský 2009, 16). Objevují se také různé votivní předměty (Unger 1984; ke starším raně středověkým dokladům Novotný 1966; 1970). Mezi doklady duchovní kultury náležejí například negativy po výrobě růžencových korálů (Brno, Olomouc), samotné korály z Olomouce, Pekařské ulice pocházející ze 14. století, Tereziánské zbrojnice z druhé poloviny 13. století a z Brna, Radnické ulice 8. V Olomouci a také blízkém Prostějově máme registrovány keramické figurky tzv. Ježíšků – jde o novoroční dar, který si vyměňovali měšťané před nástupem reformace, tj. v pozdním 15. a první polovině 16. století (Od gotiky k renesanci 1999a, 607–609 č. 562–571; Bláha 1983, 312; 1994, 31–36; 1996, 178, obr. 5:2–3). V nálezích se také častěji až od pozdního 15. století objevují součásti kování knih (např. Brno, Pekařská ulice [náročnice, dvě pukly], minoritský klášter; Olomouc – areál dominikánského konventu u sv. Michala a Biskupské nám. č. 1; Od gotiky k renesanci 1999a, 627 č. 625–627). Dále známe části hudebních nástrojů či jejich celé exempláře atd. Mezi ně lze zařadit i jednoduché signální píšťalky či vábničky z dutých ptačích kostí, jako je například exemplář zhotovený z husího humeru nalezený v Olomouci, Pekařské ulici a datovaný do druhé poloviny 15. století (Od gotiky k renesanci 1999a, 610 č. 574). Kobylka strunného nástroje pochází z Brna, Radnické ulice a je ji snad možno zařadit do 15. století.

Velmi málo poznatků nám přinášejí archeologické nálezy k poznání svatebních obřadů, taktéž dokumentovaných v písemných pramenech (srov. např. Horská–Kučera–Maur–Stloukal 1990, 51–56; Otis–Cour 2002; Bologne 1997, 15–140; Verdon 2003, 41–42; Goetz 2005, 53–67; k rodině Chorvátová 2009) a etnologických dokladech (srov. např. Československá vlastivěda 1968, 219–224, 249, 565–570; Slovensko 1975, 991–1000; Jančář s kol. 2000, 165–166, 172–182; dále např. Biegeleisen 1929; Fojtík 1965; Komorovský 1976; Sirovátka 1983; tam další lit.). Sem se také promítá dvojznačný vztah k lidskému tělu, tělesnosti a sexuálními vztahům (Camille 2000) projevující se ve vztahu církve k manželství a řadě příkazání i zákazů z toho vyplývajících. Na jedné straně je lidské tělo poznamenáno prvotním hříchem a zůstává jeho hlavním sídlem, zejména smilstva, ale také obžerství a hněvu, na straně druhé však zahrnuje mystéria Vtělení a Vykoupení (srov. např. Otis–Cour 2002; Bologne 1997, 61–74, 103–115; Le Goff–Schmitt 2002, 108–117, 128–135, 219–228, 641–653, 811–821; Le Goff–Truong 2003, 31–51, 71–75; Schmitt 1993; 2004, 47–56, zvl. s. 48; Goetz 2005, 74–84). Se svatbou souvisejí tzv. přátelské prsteny i další druhy šperku (Bologne 1997, 42–50, zvl. s. 47; Šlancarová 2001; 2003; 2006; 2008; 2010; Měřínský 2009, 14–15; tam další lit.).

Konečně se dostáváme k poslední cestě člověka – ke smrti a pohřebním obřadům. Právě k tomuto tématu existuje velmi obsáhlá literatura (srov. např. Ohler 2001; Du guoter tót 1998; Ariès 2000; 2000a [k novověkému období]; Středověký člověk 2003; Le Goff–Schmitt 2002, 146–155, 454–463, 676–689, 811–821; Le Goff–Truong 2003, 90–96; Verdon 2003, 42; Dinzelbacher 2004; Schmitt 2004, 155–168; z etnologické produkce např. Československá vlastivěda 1968, 219–224, 226–227, 250–251, 570–572; Slovensko 1975, 1000–1008; Jančář s kol. 2000, 182–186; dále např. Biegeleisen 1929; Polívka 1917; Bednárik 1939; Murko 1947; Junková 1956; Králíková 2007; Scheufler 1963; Ludvíková 1971; Navrátilová 1993; 1995; 1996; 1997; 1998; 1999; Unger 2002; Kultové a sociálne aspekty 1993; dále Měřínský 2008, pozn. č. 8 na s. 350; tam další lit.; z mimoevropské etnologie např. Svět živých a svět

mrtvých 2001) a navíc se celé oblasti týkají i další příspěvky v tomto ročníku *Archaeologia historica*.

Již výše jsme se zmiňovali, že podstatné informace k této problematice z hlediska archeologie přináší výzkumy pohřebišť a hřbitovů. Získaná data pak kromě poznání pohřebního ritu a zvyklostí a především pro raný středověk i sociální struktury pohřbené populace využívá v rámci antropologického bádání paleodemografie, dále je zjišťován fyzický stav populace a její typ, zranění včetně možných příčin úmrtí studovaných na tvrdých tkáních paleopatologií. Velkou dosud nevysvětlenou otázkou zůstává objasnění příčin brachycefalizace evropské populace, jež proběhla právě na přelomu raného a vrcholného středověku. Nové možnosti pro bádání potom přináší analýza DNA (srov. např. Stloukal–Vyhnánek 1976; Horská–Kučera–Maur–Stloukal 1990, 57–262; *Antropologie* 1999, zvl. s. 340–385; k paleopatologii zvl. s. 116–139, k brachycefalizaci s. 106–110; Fialová–Horská–Kučera–Maur–Musil–Stloukal 1998, 12–16, 28–34; Prokeš 2007; Měřínský 2008, 349–352; Lutovský 1993; Hanuliak 1993; 2004; Sommer 2001, 39–51; Unger 2002, 30–49, 56–94, 96–107; Mašková 2009; 2009a).

Zvláštní pozornosti si zasluhují pohřby významných historických osobností ve středověku někdy již ve speciálně konstruovaných hrobkách či hrobech obvykle v rámci chrámu (Měřínský 2008, 345–347; dále např. Bravermanová 2004; Bravermanová–Lutovský 2001; Unger 2002, 56–71, 74–81; Cejnková–Maráz–Loskotová 2002). S problematikou pohřebního ritu jsou spojeny také vampyrické představy (např. Wollman 1920; 1921; 1923; 1926; Krumphanzlová 1961; Navrátilová 1996; Schmitt 2002; Unger 2002, 102–104) a další zvyklosti (např. Kraskovská 1970; Borzová 2006; Horváthová 1993; Chorváthová 1993; Turčan 1993; Unger 2002, 102–104; Marethová 2008), rakve i jiné dřevěné úpravy hrobů (např. Staššíková–Štukovská 1993; Opravil 2000) a také náhrobníky (Nechvátal 1985; 1990; 2001; Pojsl 1985; 1990; 2006; srov. Měřínský 2009, 16; tam další lit.).

Na závěr ještě několik poznámek k hygieně (speciálně k morové epidemii, tzv. „černé smrti“; Horská–Kučera–Maur–Stloukal 1990, 163–242; Fialová–Horská–Kučera–Maur–Musil–Stloukal 1998, 55–73; Bergdolt 2002; Cantor 2005; k mentalitě Graus 1987; Delumeau 1997, 122–176), středověké medicíně a léčitelství (např. Schipperges 1990; Jones 1999; Soukup 2004, 37–43; Reddig 2000; Křížek 2002; Le Goff–Schmitt 2002, 332–343; Le Goff–Truong 2003, 79–89; Rippe–Madejsky–Amann–Ochsner–Rätsch 2004; Kieckhefer 2005; Ehrlich 2007, 19–125; Schmitt 2007; Říhová 2002; Říhová a kol. 2010) a stravě středověkého člověka včetně jejich rozdílů daných odlišnými sociálními prostředními (Le Goff–Schmitt 2002, 720–727; Beranová 2007). Z písemných pramenů i archeologických odkryvů známe lázně doložené jak v městském, tak také ve venkovském prostředí i na sídlech šlechty (Verdon 2003, 113–117). Samostatnou roli potom sehrávaly lázně zakládané u minerálních pramenů apod.

K hygienickým potřebám z archeologických nálezů náležejí především hřebeny a ušní lžičky, například z Brna, Pekařské ulice, a dále aquamanilie (Od gotiky k renesanci 1999a, 606–607 č. 560; Hus 1990; Kostka 2006; Klápště 2007; Veselá 2003; Měřínský 1979; 2009, 14; tam další lit.). Z jihlavské odpadní jímky č. 10 v ulici Obránců míru č. 4 a 6 (dnes ulice Matky Boží) pochází chomáč vlasů (Novotný 1982, 13, Taf. 25:5) a z jímky datované na počátek 15. století v Brně v Kobližné ulici č. 3 copy. V rámci středověké medicíny a ranhojičství jsou vzácné například doklady chirurgických nástrojů a teprve z raného novověku existují předměty a situace spojené s lékárnami a farmacií. Důležité poznatky by bezesporu přinesly výzkumy středověkých špitálů a také komend johanitů, německých rytířů a templářů (Boockmann 1982; Jan 1988; 1995; 2001; 2005; Jan–Jesenský 1996; 1998; Jan–Skřivánek 1997; Pořízka 1997, 9–89; Mitáček–Plaček 2010; Waldstein–Wartenberg 1988; 2008; Melville 1991; Demurger 1999; Nicolle 2004; Read 2002; Hopkins 2007; Turnbull 2008; 2010; Barber 2008; Barthel 2008; Wolf 2006). Špitály patřily již od 13. století ke stabilnímu vybavení velkých zeměpanských měst a na konci 14. až počátku 15. věku jsou zakládány i v mnoha městech poddanských (Roučka 1966).

Na druhé straně máme k dispozici obrovské množství poznatků o skladbě stravy (z Oloouce např. Bláha 2000; 2002a; 2005) získaných na základě analýz paleobotanických (např.

Tempír 1985; Opravil 1964; 1976; 1990; 1992; 2000a; Procházka 1983; Beranová 1975, 16–19, 27–31, 33–39, tab. 1–3 mezi s. 16–17, tab. 5 mezi s. 32–33; 1980, 194–198, 217–248, 316–327; Boháčová–Frolík–Petříčková–Žegklitz 1990) a paleozoologických nálezů.

Archeologie a každodennost středověkého města

Pomineme-li doklady výroby či bydlení, dodává nám archeologie informace o každodenním životě středověkých měšťanů jen v nereprezentativním výběru, zásadně ovlivněném druhem materiálu, z něhož byly zhotoveny jednotlivé předměty výbavy osob či domácností.

Zejména v prvních desetiletích života nově zakládaných měst se ještě vytvářejí odpadové vrstvy na plochách parcel, komunikací i náměstí. Postupně, byť nerovnoměrně, se však s odpadem začíná zacházet stále méně nahodile. Již v první polovině 13. století se objevují první specializované objekty, odpadní jámky – novum, které středoevropská každodennost v předchozích staletích neznala. Vůbec nejstarší, přinejmenším na Moravě, známe z Brna, a to ještě z první poloviny 13. století. Je samozřejmě otázkou, zda v rámci budoucího zpracování nebudou do tohoto období zařazeny i nejstarší jámky z Opavy či Olomouce, zatím kladené nejdříve spíše do druhé poloviny tohoto věku. Tyto šachtovité jámy, někdy nezpevněné, často vyztužené dřevem a od raného novověku i zdivem, dominují v zacházení s odpadem v podstatě až do pozdního novověku a ve vesnickém prostředí se místy udržují dodnes. Bohužel komplexně zpracovaných a publikovaných objektů tohoto druhu, tj. nejen včetně artefaktů, ale i ekofaktů, zvířecích kostí apod., není v české a moravskoslezské archeologii mnoho. S jejím užíváním jsou spojeny také některé zatím nevyjasněné otázky týkající se jejich opakovaného čištění, příčin opouštění i nahrazování jinými obvykle v těsném sousedství. Otázkou také zůstávají rozdíly v časovém intervalu užívání zjištěných jámek v témže městě. Zatímco na některých městištích zachycujeme souvislý sled jámek z 13.–16. století (Brno, Mečová č. 2; k výzkumu Himmelová–Procházka 1995; Koblížná č. 3, Procházka 1988), jinde pro poměrně velké časové úseky chybí, případně je jámek velmi málo (Minoritská 1–2 objekty; Procházka 2000, 67) a naopak v jiných prostorech zjišťujeme velmi hustý sled těchto objektů (např. Brno, náměstí Svobody č. 17 – tři jámky se zásypy z druhé až třetí čtvrtiny 13. století; Česká č. 10 – devět jámek z 13. století, počínaje jeho druhou čtvrtinou, ale jen dvě z první poloviny 14. století a stejný počet z pozdního 15. století; Procházka–Peška 2007, 211–216; Sedláčková 2007). Právě výskyt výztuže se považuje za indicii záměrného čištění (Klápště 2005, 390–392). Zdá se však, že v Brně byly čištěny přinejmenším některé nevyztužené jámky hloubené do relativně únosných spraší. Důležitě svědectví v tomto směru poskytla jámka č. 521 z náměstí Svobody č. 9 v Brně, kde dendrodata určila její stavbu do 50. let 15. století, dřeva ve funkčním zásypu byla smýcena v závěru 60. let téhož věku a datování zhruba do třetí čtvrtiny 15. století s možným přesahem výše naznačují i keramické a skleněné artefakty (Kornhäuserová 2007). Jáмка tedy nebyla užívána déle než cca 30 let.

Zatím nejlépe vyhodnocené sledy jámek na dvorcích několika domů z Mostu (Klápště 2005, 379–381) poskytly poměrně plastický obraz tohoto druhu pramene. Například z datace vyplní jedenácti jámek za domem č. p. E 224 plyne, že byly užívány 25–30 let, přičemž od 16. století nastupují jámky s výrazně delším trváním. Užívání jámek se ve vrcholném středověku týká především středních a velkých měst s vysokou koncentrací obyvatel, navíc s vyhovujícími hydrogeologickými poměry. Obyvatelé královského města Uherského Hradiště, založeného v inundačním terénu řeky Moravy asi v roce 1257 (srov. např. Kuthan 1981, 317–318; 1994, 426–427; Procházka–Snášil 1984; Procházka–Sulitková 1984; Verbík 1981; Měřínský 2008b, 17; Měřínský 2010, v tisku, zvl. pozn. č. 32; Měřínský–Zumpfe 2007, 10, 32; Mítáček–Procházka 2007, 61–78, zvl. s. 61–65), řešili problémy s odpadem tradičním způsobem, tedy ukládáním do vrstev, místy až do 15. století; ale z 13. století je prozatím známa jediná jámka (Masarykovo náměstí / Hradební ulice), další lze klást až do pozdního 15. století (Otkarova ulice; srov. Procházka 2007, 62–63).

Výpověď obsahu odpadních či fekálních jámek se týká několika oblastí hmotné kultury, v optimálním případě (vlhké prostředí bez přístupu kyslíku) včetně určitých druhů výrobků,

respektive jejich zbytků, z organického materiálu a také ekofaktů. Nálezové soubory související s výplněmi odrážejícími primární funkci, tj. kombinací fekálního odpadu s odpadem z domácností, zvláště kuchyní, vypovídají tedy o kultuře přípravy jídla (kuchyňská keramika) a stolování (stolní keramika, dřevěné nádoby, duté sklo), v menší míře o uchovávání řady potravin (zásobnicové nádoby, určité druhy dřevěných nádob), složení stravy, některých hygienických zvyčích (mech), účesech (copy – Kobližná č. 3, jímka z počátku 15. století –, vlasy z Jihlavy; srov. výše), jakož i odívání (zvláště obuv). Objevuje se zde i výrobní odpad, někdy ve značných koncentracích (strusky); za pozornost stojí občasné nálezy ševcovských kopyt (např. Jihlava, Obránců míru [dnes Matky Boží] č. 4 a 6, jímka č. 10; Novotný 1982, 12, Taf. 26). Někdy se objeví i nálezy zasahující do dalších oblastí života středověkého člověka. Jde o ztracené mince, dětské hračky, soubory z městských škol (Olomouc; srov. výše) a k výjimečným předmětům patří meč z Brna, Mečové ulice č. 2. (obj. č. 16) datovaný do druhé poloviny 13. století a meč z jímky v Jihlavě, Dominikánské ulice, dýky typu Nierendolch z jímky č. 7 v ulici Obránců míru (dnes Matky Boží) č. 4 a 6 tamtéž, datované do druhé poloviny 14. století a dále pochva dýky z Brna, Radnické ulice č. 8 či dřevěná rukojeť dýky nalezená tamtéž (Novotný 1982, 7, Taf. 25:2; Novotný–Karel–Dušek 1978, 54–56, tab. 5:5 na s. 55; Od gotiky k renesanci 1999a, 585–637; Himmelová–Ptáčková–Ustohal 1993; k předmětům hmotné kultury srov. Měřínský 2009, 12–17; tam další lit.). Z Olomouce pochází mosazný závěs na klíče z doby kolem roku 1500 ve tvaru postavy kavalíra (Michna 1988, 605–612; Bláha 1998b, 151; Od gotiky k renesanci 1999a, 630–631 č. 629, tam na s. 63–633 další drobné kovové nálezy). Složení nálezových souborů naznačuje, že hmotná kultura prošla proti ranému středověku značnou proměnou – charakterizovanou nástupem dutého skla, ale třeba i skládaných dřevěných misek.

Jedním ze zdrojů nemocí ve středověkých městech byly špatné hygienické poměry dané mimo jiné promořením zdrojů vody ve 13.–15. století mikroorganismy a parazity. Například v Brně musela být přinejmenším od sklonku 13. století podzemní voda kontaminována obsahy fekálních jímek, z nichž nehlubší již v době svého vzniku dosahovaly pod její hladinu a průsaky se mikroorganismy dostávaly do špatně izolovaných stěn studen. V lepších případech se využívaly povrchové prameny vyvěrající vně městského jádra, ale někdy také povrchové vody. Otázka zásobování vodou měla pro středověká města klíčový význam. Od druhé poloviny 13. století se například v Uherském Hradišti i v jiných městech setkáváme se studnami na parcelách a dále s veřejnými studnami na komunikacích, v Brně již od první čtvrtiny 13. století. Teprve na konci 14. století je v roce 1389 budován vodovod v Jihlavě (Hoffmann 1961; 2010, 149–157) a až po roce 1415 v Brně (Jordánková–Sulitková 1991), potom v Olomouci i jinde (souhrnně Široký 2000).

Rozsáhlou kapitolou představuje výpověď ekofaktů z výplní jímek a dalších zahluobených objektů či povrchových vrstev o složení stravy. Nálezy uhynulých skeletů (Most, Uherské Hradiště) naznačují, že domácí zvířata včetně běžné nekonsumovaných psů (*Canis lupus f. familiaris*) byla chována v rámci jednotlivých městišť, většinou však lze počítat s dovozem z venkova či předměstí do řeznických lavic. Chov naznačují i specializované objekty – stáje s dřevěnými podlahami a povrchové objekty se stěnami z lehké košatiny různých, často oblých půdorysů (Uherské Hradiště). Paleobotanikou středověkých měst na Moravě a ve Slezsku se zabýval dlouhá léta E. Opravil, bohužel mu čas nedopřál své nesčetné studie shrnout do potřebné syntézy (jde o lokality Brno, Opava, Olomouc, Uherské Hradiště, Uherský Brod a další; např. Opravil 1976; 1990; 1992; 2000a; Beranová 1975, tab. 1–3 mezi s. 16 a 17).

V průběhu druhé poloviny 13. a 14. století se v hlavních rysech stabilizovalo složení kuchyňské a stolní keramiky, výrazně tvarově bohatší proti ranému středověku. Poslední výdobytek představují poháry, jejichž zlatou dobu představuje 15. století. Spolu s akvamanieliemi (k nim srov. výše), které nastupují v městském prostředí již před polovinou 13. století, jakož i dutým sklem (např. Černá 1977; 1994; Středověké sklo 1994; Černá–Himmelová 1994; Hejdová 1994; Hejdová–Frýda–Šebesta–Černá 1983; Himmelová 1994; 1994a; 1995; 2000; Frýda–Himmelová 1994, 78 č. 72; Novotný 1982, 8, Taf. 29:1–2; Novotný–Karel–Dušek 1978,

jímka č. 5 a 8, 52, 54, 56, tab. 7:1–2 na s. 57; Od gotiky k renesanci 1999, 582–583; 1999b, 223–225; srov. též dále) se zhruba současnou dobou počátečního výskytu, kdy bylo většinou importováno, vypovídají o sociálním postavení obyvatel příslušného nálezkového prostředí. Jednalo se o významné obohacení kultury stolování a je pozoruhodné, že masově, byť na omezeném území, rozšířený tzv. brněnský pohár, podobně jako loštická keramika a poháry exportované i do okolních zemí, uzavřel brněnský pohár svůj tvarový vývoj někdy v první polovině 16. století a v této podobě se dožil třicetileté války. V jejím průběhu či nejspozději v polovině 17. století jeho užívání poměrně náhle skončilo (Od gotiky k renesanci 1999, 584–586, 593–595; 1999a, 587–595; srov. např. Měřinský 2009, 12–14; tam další lit.).

Výrazné novum proti období před 13. stoletím přinesl vrcholný středověk také do skladby dřevěných nádob, především masovým rozšířením skládaných misek v menší míře doprovázených nádobkami soustruženými a dlabanými (zvláště nálezy z jímek č. 5, 7–10, 13–14 v Jihlavě v ulici Obránců míru [nyní Matky Boží] 4 a 6; srov. např. Novotný 1982, 7–15, Taf. 19–21, 23–24, 27; Novotný–Karel–Dušek 1978, jímky č. 5, 7 a 8, 52, 54, tab. 4, 5 a 8 na s. 55, 56, 58). Občas se v jímkách setkáme i s pozůstatky domácího nábytku, často blíže neurčeného (různé destičky s otvory). Z dalších dřevěných předmětů se vyskytují lžíce (Olomouc – škola u sv. Mořice, Brno – Česká ulice, Jihlava – Obránců míru [nyní Matky Boží]), dřevěné střenky nožů (Brno – Pekařská, Jihlava – Obránců míru [nyní Matky Boží]), dřevěný svícen a cívka (oba artefakty Jihlava – Obránců míru [nyní Matky Boží] č. 4–6). Setkáváme se i s koženými výrobky jako jsou pozůstatky obuvi, různá řemení, pochvy nožů, dýk, mečů a odpad v podobě odřezků kůží. Vzácnější jsou útržky textilií (Od gotiky k renesanci 1999a, 621 č. 600; Novotný 1982, Taf. 25:1,3, 28; Novotný–Karel–Dušek 1978, jímka č. 1, 5 a 8, 51, 52, 54, tab. 5:9 na s. 55; srov. např. Měřinský 2009, 17; tam další lit.).

Nálezy kovových, zejména železných předmětů bývají na parcelách středověkých měst relativně málo četné, dominují hřebíky, zlomky různých kování apod. (početné soubory jsou ale z vrstev v Uherském Hradišti; Procházka 1983, 111). Překvapivě chudé bývají i soubory z požárových závalů sklepních částí dřevohlinitých domů (příklad Brna), byť zde existují určité výjimky (nezpracovaný soubor z požárem zničené zapuštěné dřevěné komory v Soukenické ulici v Uherském Brodě z doby kolem roku 1470 mimo jiné s nálezy militarií – části plátové zbroje, kopí – srov. Procházka 1984, 148–149; 1984a). Určitou výjimku představují po této stránce sídlištní vrstvy ze 13. a 14. století v Uherském Hradišti. Nedostatek militarií v nalezových souborech z měst (nejčastěji hroty šípů, meč z Brna datovaný do druhé poloviny 13. století, meč z jímký v Dominikánské ulici v Jihlavě, dýka typu Nierendolch s dřevěnou rukojetí z jímký č. 7 v ulici Obránců míru č. 4 a 6 [nyní Matky Boží] tamtéž – oba artefakty ze druhé poloviny 14. století –, dále pochva dýky z Brna, Radnické ulice č. 8, dřevěná rukojeť dýky nalezená tamtéž) a patrně kožená pochva dýky z jímký č. 5 z ulice Obránců míru [nyní Matky Boží] v Jihlavě) představuje snad nejvýraznější rozdíl oproti šlechtickým sídlům (srov. např. Novotný–Karel–Dušek 1978, jímka č. 7, 54, 56, tab. 5:5 na s. 55; Novotný 1982, 7, Taf. 25:2; Měřinský 2009, 14–16; tam další lit.).

V případech výpovědi ikonografie kachlů nelze striktně odlišit městské a šlechtické prostředí, neboť v městském prostředí, které ke šlechtickému, co se týká stylu života vzhlíželo, se objevují některé obdobné motivy (heraldika, turnaje, souboje, hry spojené i s rvačkou apod.). Pozoruhodné jsou právě kachle s tématy her, někdy spojené s rvačkou – hráči kostek nebo vrhcábů (Brno, Rašínova ulice, Zelný trh) –, dále šašek hrající na dudy (Olomouc, Moravské Budějovice), šermíři (Brno, Dvořákova ulice), ozbrojená rvačka z Holešova atd. (srov. např. Měřinský 2009, 14; tam další lit.; dále Krasnokutská 2004; 2005; kachle z Opavy; Krása 2008; Od gotiky k renesanci 1999, 587–592; 1999a, 596–603; 1999b, 225–231).

Časté jsou v městském prostředí doklady směny, především mince, dále skládací vážky pocházející například z Brna, Tišnova, Moravského Krumlova, miskovitá závaží z Brna – Josefské ulice č. 7, Jihlavy – Masarykova náměstí č. p. 96-2, Olomouce – Horního náměstí č. 16, Uherského Hradiště – Zelného trhu v zadní části arey domu č. p. 35 na dolním, dnes Masarykově náměstí, zaniklé městské hrazené lokace ze 13. století v poloze Městisko u hradu

Vícova na Prostějovsku a velmi pravděpodobně hrozeného zaniklého sídliště urbánního charakteru v předpolí hradu neznámého jména na k. ú. Gruna, uváděném často jako Hradisko u Radkova (Doležel 2008, zvl. s. 474–475 a obr. 11:5 na s. 473; 2008a, zvl. s. 184–188 a obr. 6 na s. 189). Mezi vzácné nálezy patří typáře pečeti a plomby (Od gotiky k renesanci 1999a, 632–633 č. 636; srov. Měřinský 1985; 2009, 16; tam další lit.).

Příklad Brna¹

Pokud jde o druhy rostlinstva i jatečných zvířat zastoupené v nálezech od poloviny 13. století, v zásadě platí, že je nacházíme v podstatě po celý středověk. Bohužel z Brna postrádáme analýzy příškarů nepochybně organického původu na některých nádobách, patrně souvisejících zejména s přípravou tehdy oblíbených kaší. Zastoupení obilných zrn je slabší, než by odpovídalo jejich skutečnému použití – důvodem může být převažující dovoz mouky. Na druhé straně jsou ještě ve 14. století na některých parcelách doloženy jámy tvarem silně připomínající obilnice (Koblišná č. 3, Josefská č. 8), byť tato jejich funkce nebyla zatím exaktně doložena nálezy obilek. V zásypech se objevuje ječmen dvouřadý (*Hordeum* cf. *distichon*), oves (*Avena sativa* L.), proso seté (*Panicum miliaceum*), pšenice obecná (*Triticum aestivum* L. emnd. Fiori et Paoli), žito seté (*Secale cereale* L.). Výjimečný nález několika kilogramů spálených obilek prosa (*Panicum miliaceum*) s hojnými doprovodnými plevele pochází z podlahy suterénu dřevohliněného domu č. 31 z Koblišné ulice č. 3, zavaleného požárovou destrukcí nejdříve na přelomu 13. a 14. či v pokročilejším 14. století. V obsahu dvou jímek z Mečové ulice č. 2 dominovaly obilky prosa se stopami tzv. opíchání ve stoupě, což ukazuje na konzumaci v podobě jáhel (Kočár–Kočárová–Peška–Zapletalová 2006, 190). Na základě nálezů z Mostu předpokládá V. Čulíková (1995, 85) mletí prosných zrn v ručních mlýnech. Výrazné zvýšení spotřeby kvašeného chleba na úkor placek se zdá dokládat výskyt četných chlebových pecí v první polovině 13. století, zahloubených do spraše v rámci členitých soujámí. Lze předpokládat, že po polovině 13. století byly dosti rychle nahrazeny nadzemními objekty, které jsme zatím v terénu nezachytili. Z luštěnin se častěji vyskytne čočka (*Lens culinaris*), občas i hrách (*Pisum sativum* L.) a vikev (*Vicia* sp. nebo *Vicia sativa*), možná zkrmovaná domácími zvířaty. Nejpočetnějšímu zastoupení se v nálezech těší ovoce, ať již sbírané, nebo pěstované v zahradách. Masově se konzumovaly zejména slívy (*Prunus domestica* L. subsp. *insititia*), švestky (var. *pruneauliana*), trnky (*Prunus spinosa* subsp. *spinosa*), višně křovité (*Cerasus fruticosa*) i obecné (*Cerasus vulgaris* Mill.), třešně ptačí (*Cerasus avium* [L.] Moench var. *silvestris*), vzácněji mahalebky (*Cerasus mahaleb* [L.] Mill.), trnoslívky (*Prunus* aff. *fruticans*), špendlíky (*Prunus domestica* L. subsp. *insititia*, subs. *oeconomica*, for. *odorata*), mirabelky (*Prunus domestica* subsp. *insititia*, var. *cerea*), mišpule (*Mespilus*), blumy (*Prunus domestica* ssp. *italica*), hrušky (*Pyrus communis* L.), jablka (*Malus domestica*), plody dřínu (*Cornus mas*), hrozny vinné révy (*Vitis vinifera* L. subsp. *vinifera*), vodní (lubnice obecná, *Citrullus vulgaris* Schrad.) a cukrové melouny (*Cucumis melo* L.), ořechy ořešáku královského (*Juglans regia* L.) a filky (*Ficus carica* L.). Naprostá většina těchto druhů a odrůd je zastoupena již ve velmi bohatém vzorku ze spodní části výplně jímky č. 10 v Koblišné ulici č. 3 z doby kolem poloviny 13. století, jež vzhledem k výskytu luxusního skla s přihlédnutím k velikosti a poloze nárožní parcely mohla náležet představiteli nejstaršího brněnského patriciátu. Ve srovnání s komplexně zpracovaným fondem z Mostu, vykazujícím jinak v mnohém shodné rysy, se zdá, že v Brně se výrazněji projevují slívy (*Prunus domestica* subsp. *insititia* [L.], var. *juliana* L., *bisacuminata*, *italica* f. *ovoidea*, *subrotunda*, *pomariorum* Bout.) a švestky domácí pravé (*Prunus domestica* subsp. *insititia* [L.], var. *pruneauliana* Ser.) vzhledem k třešním (*Cerasus avium* [L.] Moench) a višním (*Cerasus vulgaris* Mill.), což bude třeba exaktně doložit (srov. Čulíková 1995,

¹ Tuto část zveřejnil R. Procházka, Zrod středověkého města na příkladu Brna (K otázce odrazu společenské změny v archeologických pramenech) – Entstehung der mittelalterlichen Stadt – Beispiel Brünn. In: *Medievalia archaeologica* 2, Brno a jeho region. Red. M. Ježek a J. Klápště, 7–158. Praha–Brno, zde na s. 128–133.

88). Nález moruše (*Morus nigra*), podobně jako v Mostě, pocházejí většinou až z objektů pozdního 15. či z počátku 16. století (Čulíková 1995, 88), výjimečný nález z objektu druhé poloviny 13. století na Koblížné ulici č. 3 bude třeba verifikovat analýzami dalších souborů. Ojedinelý doklad broskvoně (*Persica vulgaris* Mill.) pochází až z vrstvy 14. století v Pekařské ulici. Patrně importované plody ořešáku královského (*Juglans regia* L.) byly zjištěny teprve v objektu datovaném do druhé poloviny 14. století (nepubl. zpráva E. Opravila).

Nepřekvapí také výskyt četných zrněk vinné révy (*Vitis vinifera* L. subsp. *vinifera*), včetně hromadného nálezu ve spáleném objektu v Pekařské ulici datovaného do 14. století. Brno leží na severním okraji jihomoravské vinařské oblasti a vlastnictví vinic, rozptýlených kromě nejbližšího okolí v mnoha jihomoravských lokalitách, patřilo k typickým součástem měšťanských nemovitostí obsažených v rejstřících městské sbírky ze 14. století. Poprvé je doložena polovina vinice v Hustopečích v rukou Oldřicha Černého (*Nigra*) před rokem 1240. Se skladováním vína a piva nepochybně souvisí i masová výstavba sklepů pod měšťanskými domy. Ostatně rejstřík městské sbírky z roku 1348 zde sudy vína uvádí v hojné míře.

Vzhledem k četnému výskytu lze počítat také s hojnou konzumací sbíraných plodů lísky (*Corylus avellana*), vzácněji jeřábu ptačího (*Sorbus aucuparia*). Na kácením prosvětlených svazích v okolí města rostl hojně využívaný maliník (*Rubus idaeus* L.) a jahodník (*Fragaria vesca* L. event. *Fragaria viridis*), méně se setkáme s plody ostružiníku (*Rubus fruticosus* agg.) a borůvky (*Vaccinium myrtillus* L.). Je nepochybné, že vedle sbíraných druhů ovoce, stále velmi čteně zastoupených, musíme počítat se šlechtěnými ovocnými odrůdami ze sadů doložených běžně od 14. století. Množství forem některých druhů ovoce z ovocnářské literatury té doby a Kletova slovníku můžeme dnes sotva přesně identifikovat. Základní struktura však odpovídá archeologickým nálezům (srov. např. Míka 1960, 127; Šmelhaus 1980, 23–27; Petráň 1985, 346). Vedle relativně četných nálezů taxonů fiků (*Ficus carica* L.), domovem ve Středomoří, byl z téže oblasti zaznamenán podstatně vzácnější nález semen datle (*Phoenix dactylifera*), a to z Opavy. V rámci druhové skladby zeleniny lze vyzdvihnout poměrně četný výskyt okurky (*Daucus sativus* L.), registrován máme také celer (*Apium graveolens* L.), mrkev obecnou (*Daucus carota* L.), petržel zahradní (*Petroselinum crispum*), kopr (*Anethum graveolens* L.), brukev zelnou (*Brassica* sp.) a nověji i tykev – kalabasa (*Lagenaria vulgaris* Ser.), středomořského původu, jež je v archeobotanických nálezech střední Evropy vzácná a v novověku vytlačovaná tykvemi amerického původu (Kočár–Kočárová–Peška–Zapletalová 2006). Z olejonosných plodin širšího významu je třeba vzpomenout mák setý (*Papaver somniferum* L.), konopě seté (*Cannabis sativa* L.), vyskytl se také len setý (*Linum usitatissimum* L.). Doloženy jsou i většinou divoce rostoucí rostliny, jako jsou koření a léčivé byliny – například jahodník (*Fragaria viridis vesca*) jitrocel kopinatý (*Plantago lanceolata*), lilek černý (*Solanum nigrum* L.) apod.

Při posuzování druhového složení zdrojů masité stravy Brňanů ve 13.–14. století se můžeme opřít o identifikaci osteologického materiálu z několika souborů z Petrova a Starobrněnské ulice, Josefské ulice č. 7, Radnické ulice č. 8 a Koliště (Loskotová–Páral–Riedlová 1996; Páral 1995; 1998; Pecka–Žůbek 2005). Dosud vyhodnocené soubory z první poloviny 13. století nepocházejí snad až na jednu výjimku z jímek, jsou proto druhově velmi chudé a v zásadě se neliší od souborů z 12. století. V době druhé poloviny 13. až poloviny 14. století zaznamenáváme zatím proti staršímu období jen nevelké rozdíly. V jímkách na Radnické ulici vzrostl podíl koňských kostí (*Equus przewalski* f. *caballus*), což se vysvětluje zvýšeným využitím koní jako tažné síly (Loskotová–Páral–Riedlová 1996, 415). Tato hypotéza však musí být verifikována dalšími analýzami. Opět tu převažují hovězí kosti (*Bos primigenius* f. *taurus*; přes 50 %) nad vepřovými (*Sus scrofa* f. *domestica*; 14 %). Stejně jako v předchozím období byly na kostech skotu a koně zjištěny změny způsobené namáháním zvířat v tahu.

Nejnovější výsledky osteologických analýz z Brna, Josefské ulice č. 7 zaměřených na 12. a 13. století ukázaly některé zajímavé jevy. V období do první poloviny 13. století je dosti vysoký podíl koně – 7 %, zato nízký podíl drůbeže, jenž narůstá až ve 14. a 15. století na cca 17 %. Až do druhé poloviny 13. století roste podíl tura domácího (42 až 52 %), podíl

prasete je konstantní – pohybuje se mezi 16 a 22 %, podíl ovce/kozy (*Ovis ammon* f. *aries* et *Capra aegagrus* f. *hircus*) je ve 12. a 13. století v rozmezí 19–26 %. Převaha tura je pro česká středověká města typická, k dispozici je ovšem málo vyhodnocených souborů. Srovnání nabízí na základě nových shrnutí situace v Polsku, kde se projevuje značná nerovnoměrnost konzumačních zvyklostí – například v Kolobrzegu převažoval model s dominancí hovězího, následovaný ovčí/kozou, v jiných městech se častěji na prvním místě objevuje vepřové maso či maso drobných přežvýkavců (Grezak 2007).

Rozbor botanických makrozbytků z Dominikánské ulice č. 11–19 však naznačuje, že chov velkých domácích zvířat nehrál ve vnitřním městě větší roli (Opravil 2000b). Slabý podíl drůbeže (kur, husa; *Gallus gallus* f. *domesticus* et *Anser anser* f. *domesticus*) nemusí odrážet skutečný rozsah jejich chovu. Situaci může změnit vyhodnocení souborů kostí z četných, dosud po této stránce nedotčených obsahů většiny jímek. V rámci 2,5% zastoupení lovné zvěře z jímek na Radnické ulici se opět objevil zajíc polní (*Lepus europaeus*) a los (*Alces alces*). Nejvíce zastoupené jelení paroží sloužilo jako výrobní polotovar a jeho zvýšený výskyt tedy nezpůsobil nárůst konzumace masa jelena lesního (*Cervus elaphus*).

V rámci antropologických analýz máme dnes z Brna k dispozici dva hodnocené soubory – z chrámu sv. Petra (Horáčková 1994; 1996; Horáčková–Benešová 1994) a z pohřebiště při kostele sv. Michala (Drozdová 1998; 1998a). V prvním souboru bylo možné z celkem 250 nalezených jedinců vyčlenit 141 skeletů, náležejících období 12./13.–15. století. V rámci této části šlo relativně dobře odlišit nevelký soubor (24 pozůstatků) příslušný ke kostelu první fáze (druhá polovina 12. – počátek 13. století, dále P1). V případě dalších 117 lze jen vzácně dospět k přesnějšímu časovému zařazení. V zásadě však byli pohřbeni před rokem 1500 (P2). Jde o nebožtíky uložené jak na hřbitově kolem chrámu, tak i uvnitř. V těchto dvou skupinách také proběhlo antropologické vyhodnocení. Kromě toho byly v zásypech zjištěny kosti zhruba dalších zhruba 250 jedinců. Pohřebiště od dominikánů se 62 dochovanými pohřby a celkem 106 jedinci má rovněž těžiště v první polovině 13.–15./16. století. Menšina hrobů však přesahuje do konce 16., případně do počátku 17. století (Peška 1998, 48–65). Antropologické vyhodnocení bylo provedeno jednotně pro celý soubor (dále D). Bohužel nedisponujeme žádným analyzovaným pohřebištěm 11.–12. století přímo z Brna, takže naše představy o předlokační komunitě musíme čerpat pouze z vesnických mladohradištních nekropolí v nejbližším okolí.

Podstatným rysem pohřebních zvyklostí je během 13. století přechod na polohy nebožtíků od situování s rukama podél těla (dále A) k poloze s rukama zkříženými na pánvi, na břichu či až na hrudi v různých variantách (dále B). Dobře to dokládají hroby z první fáze chrámu sv. Petra, kde se lze setkat s oběma způsoby, v nejstarší fázi pohřbívání u sv. Michala tradiční typ A zjevně dominuje. U hrobů z doby po roce 1348 v rozšířené části hřbitova jižně od sv. Jakuba v Rašínově ulici se již výlučně vyskytuje poloha B. Nelze se zde pouštět do širokých srovnání, zmíníme jen několik výrazných analogií. Příklad holubického pohřebiště z 11. až poloviny 12. století a patrně ještě mladší nekropole v Sudoměřicích (12./13.–13. století [?]) ukazuje, že kromě převažující polohy A se i v mladohradištním období nikoliv vzácně vyskytují i ruce či jedna ruka vložené do klína, výše jen vzácně (Geisler 1986; Novotný 1961, 64; srov. Šikulová 1958, 101). Narvický hřbitov z období zhruba poloviny 13. až druhé poloviny 15. století obsahoval nebožtíky v poloze A jen ve 3 %, v rámci B byly ruce v pánvi v 9 %, zato nad pasem již u 68 % pohřbených (Unger a kol. 1980, 48), což dobře ukazuje vrcholně středověký trend srovnatelný se situací na různých brněnských nekropolích. Pro eventuální předstih vývoje pohřebního ritu v rodícím se městě proti soudobé vesnici průkazné doklady chybí.

Vyjma židovského hřbitova se během 13.–14. století takřka neuzívá rakví, jak dokládají pohřby do zaniklé krypty v chrámu sv. Petra a Pavla z druhé poloviny 15.–16. století. Rakve se plně prosadily až od pozdního 15. století či spíše v 16. věku (srov. Macek 1998, 181).

Nevelká skupina hrobů skupiny P1, převážně soustředěných kolem apsidy první fáze chrámu sv. Petra, je zajímavá především drtivou převahou mužů, vesměs ve věku 40–60 let,

s brachykranními lebkami, s výškovým průměrem 173,5 cm při rozpětí 161,3–180,3 cm. Mělo by jít z větší části o (význačnější [?]) představitele českého obyvatelstva, vyrůstajícího ještě v prostředí předlokačního sídliště zaujímajícího jižní polovinu pozdějšího městského prostoru. Lze předpokládat, že soubor P2 zahrnuje celé národnostní spektrum středověkého obyvatelstva Brna vyjma Židů. Ze 117 jedinců bylo 87 dospělých (určeno 45 mužů, 19 žen) a 30 dětí. Hodnoty kraniálního indexu dospělých zůstaly v kategorii brachykranie. Výška dospělých se příliš nelišila od souboru P1 při rozpětí 167–179,9 cm u mužů a průměru u žen 155,5 cm. Z mužů zemřelo 15,6 % před dosažením 40 let, plně dvě třetiny v rozmezí 40–60 let a 17,8 % přežilo hranici 60 let. V případě žen bylo dožití kategorie senilis výjimkou (5,3 %), 57,8 % dosáhlo 40–60 let a 15,6 % zemřelo před čtyřicátými narozeninami. Drtivá většina zjištěných dětí zemřela ve věku do 14 let se stejným podílem jedinců kategorie juvenis I (0–6) a II (7–14) nehledě ke čtyřem novorozencům a jednomu plodu. Věkový průměr souboru dosáhl 35,4 let. Srovnání složení pohřebišť vně a uvnitř kostela zatím nebylo provedeno.

Soubor D představuje rovněž brachykranní populaci, v níž bylo určeno 22 mužů, osm žen a 32 dětí. Kromě pěti neurčených jedinců z hrobů se v záspech a skládkách vyskytly kosti dalších 29 jedinců. Je zjevné, že v obou lokalitách byla část starších hrobů, stojících v cestě výkopu hrobové jámy, při opětovném pohřbívání odstraňována do kostnic. Nedělo se tak ovšem důsledně.

Skoro 70 % mužů souboru D zemřelo mezi 30–60 lety, z toho necelá čtvrtina po padesátém roce života, 15 % přežilo šedesáté narozeniny. Nejvíce, 37,5 %, žen zemřelo v kategorii *maturus* II (50–59 let), vždy čtvrtinu lze zařadit do kategorií *adultus* I (20–29 let) a II (30–39 let). Průměrný věk zkoumaného souboru dosáhl 27,7 roku, dospělých mužů 45,2 a žen 36,6 let. Vysoký počet žen zemřelých v kategorii *maturus* II je považován ve středověké populaci za anomální vzhledem k vysokému poporodnímu riziku (Drozdová 1998; srov. Horská–Kučera–Maur–Stloukal 1990, 204) a odráží snad určitá omezení vypovídací schopnosti nahodilého vzorku hřbitova. Za pozornost však stojí v tomto směru blízké hodnoty petrovského souboru P2. Výška mužských postav činila průměrně necelých 174 cm, žen 159 cm. Pro srovnání lze uvést průměrnou výšku mužů a žen z časově srovnatelné fáze pohřbívání vně a uvnitř kostela ve švábském Esslingen – v prvním případě činila u jednotlivých samostatně hodnocených skupin pohřbů 168–168,6 cm a ve druhém 158,1–160,6 cm (Czarnetzki–Nohel 1995, 518). Vyšší věkový průměr souboru P2 z Petrova ovlivnil nepochybně nižší podíl dětských pohřbů.

Potřebnému širšímu srovnání nepochybně napomůže právě probíhající vyhodnocení třetího souboru od kostela sv. Jakuba. Jen velice orientačně lze konstatovat, že demografická charakteristika středověké populace se zásadně nelišila od starších venkovských pohřebišť v brněnském zázemí (Hanáková–Stloukal 1986; 1986b).

V souborech P1 a P2 byly konstatovány traumatické léze, zahrnující sečné a bodné rány, fraktury, vykloubeniny a opakovaná osifikovaná mikrotraumata svalové tkáně. Nejčastěji byly zaznamenány zlomeniny. Lze uvést například zlomeninu čelní kosti a dvě sečné rány mezi touto zlomeninou a věncitým švem, které utrpěl muž kategorie *adultus* II, či impresivní frakturu temenní kosti lebky stejně starého muže, přičemž oba svá zranění přežili. S bojovou činností by mohly souviset také dislokovaná fraktura na levé pažni a nereponovaná fraktura levé loketní kosti jiného dospělého muže, jemuž se obě zranění rovněž zahojila. U 50 % zlomenin byly přítomny arthrotické změny, u 64,2 % došlo při zlomenině k posunu úlomků a srůstu v nežádoucí poloze. L. Horáčková považuje tyto jevy za nejvýraznější doklad špatného ošetřování zlomenin. To se zřejmě týká i zjištěného případu srůstu proximálního článku prstu s palmární stranou hlavičky metakarpu jako důsledek vykloubení druhého metakarpofalangeálního kloubu levé ruky jednoho dospělého jedince, u jiného bylo v důsledku minimálního ošetření zaznamenáno vytvoření pravého ramenního pakloubu. Zajímavý soubor představuje šestnáct lebek s pravidelně utvářenými otvory v oblasti kostní klenby bez známké hojení. Nejpravděpodobněji jde o bodná či střelná zranění končící smrtí.

Vzácný doklad rakovinného onemocnění ve fázi osteolytických metastáz se vyskytl na

lebce zřejmě více než padesátiletého muže, který se tak rozvinutého stadia choroby dožil zřejmě díky péči svých blízkých (Horácková–Benešová–Strouhal–Vyhnánek–Němečková 1997). Degenerativní postižení kloubů patřilo k nejběžnějším zjištěním na kosterních pozůstatcích.

Také v souboru D bylo konstatováno velké množství artrotických změn na kostrách, zejména končetinách a páteři. Jeden jedinec trpěl osteoporózou, tedy řídnutím kostí, jiný, nedospělec ve stáří 16–17 let, byl postižen silnou chudokrevností. Rovněž zde byl konstatován případ muže ve věku kolem 40 let s třemi sečnými ranami na čelní kosti, tedy patrně s bojovým poraněním, které přežil.

K antropologickému určení vyzvednutých kosterních pozůstatků ze židovského hřbitova při Uhelné ulici dosud nedošlo. Vzhledem k dostatku prostoru zde nebyla zaznamenána etážovost pohřbívání. Nebožtíci měli orientaci rovněž ve směru západ–východ, ruce ležely podél těla, případně jedna z nich spočívala v klíně. Pohřební ritus vykazuje shodné rysy s pražským židovským hřbitovem ve Vladislavově ulici (Wallisová 1998).

Jedním ze zdrojů nemocí ve středověkém městě byly špatné hygienické poměry. Zdrojem vody ve 13.–13./14. století byly v lepším případě povrchové prameny vyvěrající vně městského jádra, na svazích Špilberku, převážně však studny využívající podpovrchových vod. Podzemní voda však musela být přinejmenším od sklonku 13. století kontaminována obsahy fekálních jímek, z nichž nejhlubší již v době svého vzniku dosahovaly pod její hladinu. Doloženo je to přinejmenším v Mečové ulici č. 2, Koblížné ulici č. 3 a České ulici č. 5 (Procházka–Himmelová 1995, 242; Procházka 1988, 92; 1993, 39). Nemoci a zranění nepředstavovaly jedinou metlu, pronásledující středověké obyvatele Brna. Dosud provedené, žel nečetné rozborů obsahů dvou jímek z poloviny 13.–13./14. století v Dominikánské ulici prokázaly hojný výskyt vajčitek škrkavky dětské (*Trichuris trichiura*), hlístice (*Ascaris lumbricoides*) a tasemnice (*Taenia sp.*). Intenzivní promoření populace představovalo zřejmě setrvalý stav i v dalších staletích, o čemž svědčí výskyt hlístice a škrkavky v další jínce z počátku 15. století (Vojtek–Vojtková 1988). Nadějně se rozvíjející výzkum této oblasti byl bohužel přerušen penzionováním prof. L. Vojtkové a v současné době hledáme možnosti jeho pokračování. Žádoucí by rovněž bylo prověřit parazitologické poměry ranějších etap brněnského osídlení z 12.–13. století a dalšími sériemi vzorků z celých profilů jímek prohloubit naše poznání o proměnách kvantity a druhové skladby parazitů.

Zmiňovali jsme se již o dutém skle, jež patrně zejména ve 13. století reprezentovalo veskrze importy a vypovídá o sociálním postavení obyvatel příslušných parcel (např. luxusní soubor z náměstí Svobody č. 17 z druhé čtvrtiny 13. století), zatímco ve 14. století, zvláště od jeho druhé poloviny, již představuje běžnou součást vybavení domácností středních, ba dokonce i „nižších středních“ vrstev (nálezy z Josefské ulice č. 7 z druhé poloviny 14. století, kdy se zde v rejstřících uvádějí „pauperes“ – tím se ovšem nemyslí zcela nemajetná chudina, nýbrž relativně nejméně movití majitelé domů). Pozoruhodný soubor z jímků druhé poloviny 15. století z Brna, náměstí Svobody obsahuje dosti dutého skla včetně některých takřka luxusních jedinců (poháry), vedle toho také početné doklady ševcovské výroby. Lze se dohadovat, zda obsah souvisí jen s majitelem domu, či zda jde i o „přínos“ odpadové činnosti podruha-ševce (ke sklu v českých zemích, na Moravě i v Brně např. Hejdomová 1994; Hejdomová–Frýda–Šebesta–Černá 1983; Středověké sklo 1994; Černá 1977; 1994; k Brnu Černá et al. 1994, 105–107; Černá–Himmelová 1994, 46 č. 3, 47–49 č. 8–11, 53–54 č. 27–28, 30, 32, 56–57 č. 35–39, 58–59 č. 43, 45–47, 62 č. 52; Himmelová 1990; Frýda–Himmelová 1994, 79 č. 74, 80 č. 77, 82 č. 84, 92 č. 124, 93 č. 129–130 94–95 č. 133–135, 97–98 č. 141–143; srov. např. Měřínský 2009, 16; Od gotiky k renesanci 1999a, 611–615; tam další lit.).

V rámci analyzovaných souborů překvapuje zejména malý počet nacházených drobných předmětů z barevných kovů, kde bychom mohli předpokládat vysokou míru ztrát (prsteny, nášivky). O skutečném zastoupení kovových předmětů z barevných kovů, především slitin z mědi, podal soubor nálezů z vrstvy 4a v mlýnském náhonu z okolí mostu v Brně, Pekařské ulici (analogie v některých zahraničních souborech; hrad Hallwil, Švýcarsko, soubor

z vodního příkopu; Pasov, soubor z břehu Dunaje). Svým složením a počtem byl překvapivě bohatý, byť svojí skladbou pro středověkou každodennost nikoliv zcela reprezentativní. Zhruba tisíc špendlíků, četné nášivky, přezky, prsteny, záponky s háčky, jehlice, náprstníky, pečetidlo, výrobní odpad, asi 80 mincí a z Brna, Mečové ulice č. 2 dno kovové nádoby a torzo bronzového kotlíku datované do druhé poloviny 14. století. Mezi šperky lze zařadit například prsteny z Brna; náhrdelníky z kovových kroužků a trubiček z Brna, Pekařské ulice a olovený závěsek ve tvaru srnce nalezený tamtéž (srov. např. Měřínský 2009, 14–16; tam další lit.).

Mezi nálezy z kůže lze zařadit pochvu dýky z Brna, Radnické ulice, České ulice č. 5 (14. století; srov. výše) a součástí obuvi většinou z hověziny. Z kostěných výrobků známe dvoustranný hřeben z Brna, Josefské ulice č. 8. Součástí oděvu byly i přezky (se zvířecím motivem Brno, Josefská ulice č. 8, druhá polovina 13. století), kostěné nákončí opasku (Brno, Radnická ulice č. 8), nášivky s motivy písmen (tzv. monogramy), rolničky a knoflíky (Brno, Pekařská ulice). Nelze zapomenout ani na artefakty z kamene (srov. např. Měřínský 2009, 16–17; tam další lit.).

K výstroji jezdce náleží ostruhy. Do poloviny 13. století dožívají ostruhy s bodcem známé z Brna, dále se vyskytla ostruha s dlouhým trnem na nasazení ozubeného kolečka z doby před rokem 1470 (Brno, Mečová ulice) a z Uherského Hradiště jsou známa udidla (srov. např. Měřínský 2009, 16; tam další lit.).

Tato práce vznikla v rámci VZ MSM 0021622427.

Prameny a literatura

- ANTROPOLOGIE, 1999: Antropologie. Příručka pro studium kostry (Stloukal, M., ed.). Praha.
- ARIÈS, P., 2000, 2000a: Dějiny smrti. Díl 1: Doba ležících; Díl 2: Zdivočelá smrt. Praha (franc. originál *L'homme devant la mort*. 1. *Le temps des gisants*; 2. *La mort ensauvagée*. Paris 1977).
- BARBER, M., 2008: Noví rytíři. Dějiny templářského řádu. Praha (angl. orig. *The New Knighthood. A History of the Order of the Templar*. Cambridge 1995).
- BARTHEL, M., 2008: *Die Templar. Reichtum, Macht und Fall eines Ritterordens*. Hamburg (1. Aufl. Gernsbach 2005).
- BEDNÁRIK, R., 1939: Príspevok k pohrebným zvykom slovenského ľudu, *Národopisný sborník* I, 54–88.
- BERANOVÁ, M., 1975: Zemědělská výroba v 11./14. století na území Československa – Die landwirtschaftliche Produktion im 11.–14. Jahrhundert auf dem Territorium der Tschechoslowakei (Aufgrund archäologischer Quellen). Studie Archeologického ústavu Brno III/1974, sv. 1. Praha.
- 1980: Zemědělství starých Slovanů – Die Landwirtschaft der alten Slawen. Praha.
- 2007: Jídlo a pití v pravěku a ve středověku. Praha.
- BERGDOLT, K., 2002: Černá smrt v Evropě. Velký mor a konec středověku. Praha (něm. orig. *Der Schwarze Tod*. München 2000).
- BIEGELEISEN, H., 1929: U kolebki, przed ołtarzem, nad mogiłą. Lwów.
- BLÁHA, J., 1974: Historická archeologie k dějinám městské školy u sv. Mořice v Olomouci. In: *Ročenka Okresního archivu v Olomouci* 1973, 29–35. Olomouc.
- 1983: K vypovídacím možnostem olomouckého archeologického materiálu 15. až 17. století. In: *Historická Olomouc a její současné problémy IV*, 307–315. Olomouc.
- 1994: Nález středověké hliněné plastiky „Ježíška“ v Prostějově, *Zpravodaj Muzea Prostějovska v Prostějově* 14, č. 1, 33–36.
- 1995: Olomouc. Příspěvek ke kulturní historii pozdně středověkých měst. In: *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech* (Wachowski, K., ed.), 29–39. Wrocław.
- 1996: Církevní a laická společnost v Olomouci v některých projevech středověké hmotné kultury – *Kleirikale und laikale Gesellschaft in Olmütz in einigen Äußerungen der mittelalterlichen materiellen Kultur*, *AH* 21, 169–181.
- 1998: Archeologický příspěvek k poznání poutnického života ve středověké Olomouci. In: *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Facultas Philosophica, Philosophica-Aesthetica* 16, *Historia Artium* II, 47–64. Olomouc.
- 1998a: K dokladům gramotnosti v olomouckých archeologických nálezech z období středověku (stily). In: *Historická Olomouc XI*, 73–90. Olomouc.
- 1998b: *Kommunikace, topografie a importy ve středověku a raném novověku (7.–17. století) na území města Olomouce – Die Kommunikationen, Topographie und Importe im Mittelalter und in der Frühneuzeit (7.–17. Jh.) auf dem Gebiet der Stadt Olmütz*, *AH* 23, 133–159.
- 2000: Několik úvodních poznatků a reflexí k jídelníčku olomouckých Slovanů v období Velké Moravy, *Střední Morava* 11, 103–109.

- 2002: Dva nálezy drobné hrnčířské plastiky Madony s dítětem z Olomouce. Několik doplňků ke studiu devocionálií a lidové zbožnosti. In: *Pro Arte*. Sborník k počtě 60. narozenin prof. PhDr. Ivo Hlobila (Prix, D. ed.), 21–30. Praha.
- 2002a: Několik archeologických poznatků ke stravování olomouckých Slovanů v 10.–12. století, *Střední Morava* 8 (č. 14), 60–74.
- 2002b: Několik archeologických příspěvků k poznání pohanské i křesťanské religiozity v raně středověké Olomouci. In: *Civitas & villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej* (Buško, C.–Klápště, J.–Leciejewicz, L.–Moździoch, S., eds.), 215–226. Wrocław–Praha.
- 2005: Několik archeologických poznatků k masitému jídelníčku olomouckých měšťanů v 13.–15. století, *Střední Morava* 20, 32–42.
- BLÁHOVÁ, M.–FROLÍK, J.–PROFANTOVÁ, N., 1999: *Velké dějiny země Koruny české, svazek I. Do roku 1197*. Praha–Litomyšl.
- BOBKOVÁ, L., 2003: *Velké dějiny země Koruny české, svazek IV.a. 1310–1402*. Praha–Litomyšl.
- BOBKOVÁ, L.–BARTLOVÁ, M., 2003: *Velké dějiny země Koruny české, svazek IV.b. 1310–1402*. Praha–Litomyšl.
- BOHÁČOVÁ, I.–FROLÍK, J.–PETŘÍČKOVÁ, J.–ŽEGKLITZ, J., 1990: Příspěvek k poznání života a životního prostředí na Pražském hradě a Hradčanech – Ein Beitrag zur Kenntnis des Lebens und der Umwelt auf der Prager Burg und in Hradčany, AH 15, 177–189.
- BOLOGNE, J.-C., 1997: *Svatby. Dějiny svatebních obřadů na Západě*. Praha (francouzský orig. *Historie du mariage en Occident*. Paris 1995).
- BOOCKMANN, H., 1982: *Der Deutsche Orden. Zwölf Kapitel aus seiner Geschichte*. München (2. Aufl.). – 1987: *Die Stadt im späten Mittelalter*. München (2. Aufl.).
- BOROVSKÝ, T., 2002: Markrabě Karel a moravské kláštery – Markgraf Karl und die mährischen Klöster. In: *Ve stopách sv. Benedikta. Sborník příspěvků z konference Středověké kláštery v zemích Koruny české konané ve dnech 24.–25. května 2001 v Třebíči* (Jan, L.–Obšusta, P., edd.). *Disputationes Moraviae* 3, 123–137. Brno.
- 2002a: Měšťan. In: *Člověk českého středověku* (Šmahel, F.–Nodl, M., edd.), 393–412. Praha.
- 2005: Kláštery, panovník a zakladatelé na středověké Moravě – Klöster, Herrscher und Stifter im mittelalterlichen Mähren. Brno.
- BORST, O., 1983: *Alltagsleben im Mittelalter. Mit zeitgenössischen Abbildungen*. Frankfurt am Main.
- BORZOVÁ, Z., 2006: *Kosáky v hrobech z období včasného stredoveku na Slovensku – Die Sichel in den Gräbern aus der Zeit des frühen Mittelalters in der Slowakei*, *SlArch* LIV, 209–237.
- BOSL, K., 1991: *Gesellschaft im Aufbruch. Die Welt des Mittelalters und ihre Menschen*. Regensburg.
- BRAVERMANOVÁ, M., 2004: *Hroby pražských biskupů v katedrále sv. Víta na Pražském hradě. Předběžné sdělení – Gräber der Prager Bischöfe in der St. Veit Kathedrale auf der Prager Burg*, AH 29, 599–613.
- BRAVERMANOVÁ, M.–LUTOVSKÝ, M., 2001: *Hroby, hrobky a pohřebiště českých knížat a králů*. Praha.
- BYSTRONĚ, J. St., 1916: *Słowiańskie obrzędy rodzinne. Obrzędy związane z narodziem dziecka*. Kraków.
- CAMILLE, M., 2000: *Die Kunst der Liebe im Mittelalter*. Köln (angl. orig. *The Medieval Art of Love*. Laurence King Publishing 1998).
- CANTOR, N. F., 2005: *Po stopách moru. Černá smrt a svět který zrodila*. Praha (angl. orig. *In the Wake of the Plague*. New York 2001).
- CASTRUM PRAGENSE, 2005: *Castrum Pragense 7. Pohřbívání na Pražském hradě a jeho předpolích. Díl I.1 – textová část, I.2 – Katalog. Antropologie – Das Bestatten auf der Prager Burg und ihren Vorfeldern. Band I.1–2* (Tomková, K., ed.). Praha.
- CEJNKOVÁ, D.–MARÁZ, K.–LOSKOTOVÁ, I., 2002: *Výzkum hrobek moravských Lucemburků Jošta a Prokopa v Brně – Die Untersuchungen der Grabstätten der mährischen Luxemburger Jost und Prokop in Brünn*. In: *Pocita Janu Janákovi. Předsedovi Matice moravské, profesoru Masarykovy univerzity věnují k sedmdesátinám jeho přátelé a žáci* (Chocholáč, B.–Malíř, J., edd.), 565–581. Brno.
- CZARNETZKI, A.–NOHEL, M., 1995: *Vorläufige Auswertung der Skelettreste von St. Dionysius in Esslingen*. In: *Fehring, G. P.–Scholkmann, B., Die Stadtkirche St. Dionysius in Esslingen I.*, 511–525. Stuttgart.
- ČECHUŘA, J., 1999: *České země v letech 1310–1378. Lucemburkové na českém trůně I*. Praha.
- 2000: *České země v letech 1378–1437. Lucemburkové na českém trůně II*. Praha.
- 2002: *Sedlák. In: Člověk českého středověku* (Šmahel, F.–Nodl, M., edd.), 436–459. Praha.
- ČERNÁ, E., 1977: *Středověké sklo z hrádku „Kulatý kopec“ u zaniklé vsi Koválov – Mittelalterliches Glas aus der Motte „Kulatý kopec“ bei der Ortswüstung Koválov – Mittelalterliches Glas aus der Motte „Kulatý kopec“ bei der Ortswüstung Koválov*, AH 2, 161–165.
- 1994: *Výroba skla v Čechách v období vrcholného středověku – Die Glaserzeugung in Böhmen in der Zeit des Hochmittelalters. In: Středověké sklo v zemích Koruny České – Mittelalterliches Glas aus den Ländern der Böhmischen Krone. Katalog výstavy* (Černá, E., ed.), 31–35 (res. 13–17). Most.
- ČERNÁ, E.–HIMMELOVÁ, Z., 1994: *Sklo vrcholného a pozdního středověku. 13. – polovina 14. století – Das 13. Jahrhundert bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts. In: Středověké sklo v zemích Koruny České – Mittelalterliches Glas aus den Ländern der Böhmischen Krone. Katalog výstavy* (Černá, E., ed.), 41–71 (res. 18–20). Most.
- ČESKOSLOVENSKÁ VLASTIVĚDA, 1968: *Československá vlastivěda díl III. Lidová kultura*. Praha.

- ČIHÁKOVÁ, J., 2007: Pozůstatky komunikací v archeologických nálezech. In: Péče o památkově významné venkovní komunikace (Schubert, A., ed.), 64–73. Praha.
- ČIŽMÁŘ, M., 2004: Encyklopedie hradišť na Moravě a ve Slezsku s leteckými záběry hradišť Miroslava Báalka. Praha.
- ČLOVĚK, 2002: Člověk českého středověku (Šmahel, F.–Nodl, M., edd.). Praha.
- ČORNEJ, P., 2000: Velké dějiny zemí Koruny české, svazek V. 1402–1437. Praha–Litomyšl.
- ČORNEJ, P.–BARTLOVÁ, M., 2007: Velké dějiny zemí Koruny české, svazek V. 1437–1526. Praha–Litomyšl.
- ČULÍKOVÁ, V., 1995: Rekonstruktion der synanthropen Vegetation des mittelalterlichen Most, PA LXXXVI, 83–131.
- DAS MITTELALTER, 2001: Das Mittelalter. Die Welt der Bauern, Bürger, Ritter und Mönche. Dieter Hägermann (Hrsg.) mit Beiträgen von Rolf Schneider, Karl-Heinz Ludwig, Michel Parisse, Friedrich Prinz, Werner Rösener, Ferdinand Seibt, Adriaan Verhulst. Ohne Ercheinungsort.
- DELUMEAU, J., 1997: Strach na západě ve 14.–18. století. Obležená obec. Díl 1. Strach doléhající na většinu. Praha (francouzský orig. *La Peur en Occident. XIVe–XVIIIe siècles. Une cité assiégée.* Paris 1978).
- DEMURGER, A., 1999: Die Templer. Aufstieg und Untergang 1120–1314. München (1. Aufl. 1991, ³1993; francouzský orig. *Vie et mort de l'ordre du Temple.* Paris ¹1985, ²1989, ³1993).
- DIE BÄUERLICHE WELT, 1982: Die bäuerliche Welt. Geschichte und Kultur in sieben Jahrhunderten (Blum, J., Hrsg.). München.
- DINZELBACHER, P., 2004: Poslední věci člověka. Nebe, peklo a očištec ve středověku. Praha.
- DOLEŽEL, J., 1995: Ke vzniku a vývoji několika měst střední a severozápadní Moravy (Blansko, Ivančice, Tišnov, Velká Bíteš, Vyškov) – Zur Entstehung und Entwicklung einiger Städte in Mittel- und Nordwestmähren (Blansko, Ivančice, Tišnov, Velká Bíteš, Vyškov), AH 20, 201–217.
- 2000: K městskému zřízení na středověkém Brněnsku do roku 1411 – Zur mittelalterlichen Stadtverfassung in der Brünner Gegend bis 1411. In: *Mediaevalia archaeologica* 2, Brno a jeho region (Ježek, M.–Klápště, J., edd.), 159–259. Praha–Brno.
- 2008: Městisko: zaniklá městská lokace 13. století na Prostějovsku – Městisko: Eine Stadtwüstung aus dem 13. Jahrhundert im Land von Prostějov (Mittelmähren), AR LX, 459–508.
- 2008a: Středověká miskovitá (lotová) závaží v českých a moravských nálezech – Medieval cup nester weights in Bohemian and Moravian findings, PV 49, 183–215. Brno.
- 2009: Nová centra přemyslovských Čech a Moravy ve 13. století. In: *Přemyslovci. Budování českého státu* (Sommer, P.–Třeštítk, D.–Žemlička, J., edd. ve spolupráci s P. Maškovou a R. Novotným), 351–361, 366–377. Praha.
- DOLEŽEL, J.–SADÍLEK, J., 2004: Středověký důlní komplex v trati Havírna u Štěpánova nad Svratkou. Příspěvek k dějinám těžby stříbra v oblasti severozápadní Moravy ve 13. a 14. století. I. Výsledky průzkumu v letech 1990–2001, edice písemných pramenů – Mittelalterlicher Bergbaukomplex im Flurstück Havírna bei Štěpánov nad Svratkou. Ein Beitrag zur Geschichte des Silberbergbaus in Nordwestmähren im 13. und 14. Jahrhundert. I. Grabungsergebnisse aus den Jahren 1990–2001, Edition schriftlicher Quellen. In: *Mediaevalia archaeologica* 6, Těžba a zpracování drahých kovů: sídelní a technologické aspekty, 43–119. Praha–Brno–Plzeň.
- DOSTÁL, B., 1966: Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě – Slawische Begräbnisstätten der mittleren Burgwallzeit in Mähren. Praha.
- DROZDOVÁ, E., 1998: Antropologický rozbor kosterních pozůstatků ze středověkého hřbitova na Dominikánském nám. v Brně – Anthropological analysis of human skeletons from medieval cemetery at Dominikánské sq. in Brno. In: *Ve službách archeologie. Sborník k 60. narozeninám RNDr. Vladimíra Haška, DrSc.*, 71–73. Brno.
- 1998a: Dominikánské nám. Brno. Hřbitov okolo kostela sv. Michala, kosterní hroby, antropologický rozbor, příloha NZ ÚAPP Brno, č. j. 58/97.
- DÜ GUOTER TÖT 1998: Du guoter töt. Sterben im Mittelalter – Ideal und Realität. In: *Acten der Akademie Friesach „Stadt und Kultur im Mittelalter“ Friesach (Kärnten)*, 19.–23. September 1994 herausgegeben von Markus J. Wenninger. Schriftenreihe der Akademie Friesach. Herausgegeben von der Stadt Friesach und vom Institut für Geschichte an der Universität Klagenfurt unter der Leitung von Günther Hödl und Barbara Maier, Band 3. Klagenfurt.
- DUBY, G.–PERROT, M. (edd.), 1993: *Geschichte der Frauen*. Ed. něm. vyd. Heide Wunder. 2. Mittelalter. Herausgegeben von Christiane Klapisch-Zuber. Frankfurt–New York–Paris (Ed. něm. vyd. Claudia Opitz; italský orig. *Storia delle donne in occidente*, vol. 2 II. medioevo. Rom–Bari 1990).
- EHRLICH, A., 2007: *Ärzte, Bader, Scharlatane. Die Geschichte der österreichischen Medizin*. Wien.
- ENGEL, E., 2005: *Die deutsche Stadt im Mittelalter. Düsseldorf* (1. Aufl. München 1993).
- ENNEN, E., 1987: *Die europäische Stadt des Mittelalters*. Göttingen (¹1972, ²1975, ³1979, ⁴1987).
- 2001: *Ženy ve středověku*. Praha (něm. orig. *Frauen im Mittelalter*. München ¹1984, ²1986, ³1987, ⁴1991, ⁵1994, ⁶1999).
- ETTER, H. F.–SCHNEIDER, J., 1982: Zur Stellung von Kind und Frau im Frühmittelalter. Eine archäologisch-anthropologische Synthese, *Zeitschrift für schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte* XXXIX, 48–57.

- FIALOVÁ, L.–HORSKÁ, P.–KUČERA, M.–MAUR, E.–MUSIL, J.–STLOUKAL, M., 1996, 1998: Dějiny obyvatelstva českých zemí. Praha (1. a 2. vyd.).
- FLECKENSTEIN, J., 2002: Rittertum und ritterliche Welt. Berlin.
- FLODR, M., 1994: Brněnské nevěstky v nejstarších dějinách města – Brünnen Dirnen in der ältesten Geschichte der Stadt, SPFFBU C 41, 7–14.
- FOJTÍK, K., 1965: Svatba na střední a západní Moravě v 16. a 17. století – Das Hochzeitsfest in Mähren im 16. und 17. Jahrhundert, Český lid LII, 332–343.
- FOLTÝN, D. a kol., 2005: Encyklopedie moravských a slezských klášterů. Praha.
- FRANČEK, J., 2002: Dějiny loupežnictva. Zloději, loupežníci, lupiči, pytláci a žháři v českých dějinách. Praha.
- FRÝDA, F.–HIMMELOVÁ, Z., 1994: 14. – konec 15. století – Das vierzehnte Jahrhundert bis an das Ende des 15. Jahrhunderts. In: Středověké sklo v zemích Koruny České – Mittelalterliches Glas aus den Ländern der Böhmischen Krone. Katalog výstavy (Černá, E., ed.), 73–99 (res. 21–24). Most.
- GEISLER, M., 1986: Holubice, pohřebiště z mladohradištního období. Fontes archaeologiae Moraviae IX. Brno.
- GENNEP VAN, A., 1996: Přečodové rituály. Systematické studium rituálu. Praha (francouzský orig. Rites de passage. Paris 1909).
- GEREMEK, B., 1999: Slitování a šibenice. Dějiny chudoby a milosrdenství. Praha.
- GOETZ, H.-W., 2005: Život ve středověku. Jinočany (něm orig. Leben im Mittelalter vom 7. bis zum 13. Jahrhundert. München 1983, 1996).
- GOLEC, M., 2000: Středověké hrací kostky na Moravě, rkp. nepubl. seminární práce na ÚAM FF MU v Brně, vedoucí práce prof. PhDr. Z. Měřinský, CSc. Brno.
- GRAUS, F., 1949: Chudina městská v době předhusitské – Городская беднота в догуситскую эпоху – Les „pauvres“ des villes à l'époque préhussite. Praha.
- 1953, 1957: Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské, díl 1–2. Praha.
- 1987: Pest – Geissler – Judenmorde. Das 14. Jahrhundert als Krisenzeit. Göttingen (2. Aufl.).
- GRĘŻAK, A., 2007: Zwierzęta w gospodarce średniowiecznego Kołobrzegu. 2. połowa XIII–XV w. Warszawa.
- HANÁKOVÁ, H.–STLOUKAL, M., 1986: Altslawische Skelette aus dem Gräberfeld in Holubice VI, Anthropologie 24/2–3, 147–157.
- 1986a: Slovanské kostry z pohřebiště ve Šlapanicích u Brna, ČNM, řada přírodovědná 155, 54–61.
- HANULIAK, M., 1993: Vývojové tendencie pohrebného ritu na pohrebiskách 9.–12. stor. ich hýbatele – Entwicklungstendenzen im Bestattungsritus an Gräberfeldern des 9.–12. Jh. und ihre Triebkräfte. In: Kultové a sociálne aspekty pohrebného ritu od najstarších čias po súčasnosť (Krekovič, E., ed.), 43–48. Bratislava.
- 2004: Velkomoravské pohrebiská a pochovávanie v 9.–10. storočí na území Slovenska – Großmährische Gräberfelder und Bestattung im 9.–10. Jahrhundert auf dem Gebiet der Slowakei. Archaeologica Slovaca Monographiae, Studia VIII. Nitra.
- HEJDOVÁ, D., 1994: Postavení českého středověkého sklárství ve spektru středověkých řemesel – Die Lage der böhmischen mittelalterlichen Glaserzeugung im Spektrum der mittelalterlichen Handwerke. In: Středověké sklo v zemích Koruny České – Mittelalterliches Glas aus den Ländern der Böhmischen Krone. Katalog výstavy (Černá, E., ed.), 25–29 (res. 7–12). Most.
- HEERS, J., 2006: Svátky bláznů a karnevaly. Praha.
- HEJDOVÁ, D.–FRÝDA, F.–ŠEBESTA, P.–ČERNÁ, E., 1983: Středověké sklo v Čechách – Mittelalterliches Glas in Böhmen, AH 8, 243–266.
- HIMMELOVÁ, Z., 1990: Sklo středověkého Brna – Mittelalterliches Glas in Mähren, AH 15, 437–446.
- 1994: Archeologické nálezy skla na moravských opevněných sídlech – Archäologische Glasfunde von mährischen befestigten Siedlungen, AH 19, 431–436.
- 1994a: Nálezy skla ze šlechtického sídla na zaniklé vsi Kovalov u Žabčic, okr. Brno-venkov – Glasfunde vom Adelsitz in der Wüstung Kovalov bei Žabčice. In: Kovalov. Šlechtické sídlo z 13. století na jižní Moravě – Ein Adelsitz aus dem 13. bis 14. Jh. in der Ortswüstung Kovalov bei Žabčice (Bez. Brno-Land), 68–70. Brno.
- 1995: Glasfunde aus Mikulčice. In: Studien zum Burgwall von Mikulčice, Band 1 (herausgegeben von Falko Daim – Lumír Poláček – Čeněk Staňa – Jaroslav Tejral), Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 2, 83–112. Brno.
- 2000: Nálezy skla z Mikulčic (okr. Hodonín). In: Historické sklo 2, 85–100. Čelákovice.
- HIMMELOVÁ, Z.–PTÁČKOVÁ, M.–USTOHAL, V., 1993: Meč z doby Elišky Rejčky, Forum brunense 1993, 217–222.
- HLAVÁČEK, I., 1991: Jihomoravané na universitách pozdního středověku a počínajícího novověku (Několik metodických poznámek) – Die Südmährer an den spätmittelalterlichen und frühneuzeitlichen Universitäten. In: XX. MS 1990. Kulturně historické styky jižní Moravy, 57–60. Brno.
- 1993: Zu den kulturellen Kontakten zwischen den böhmischen und österreichischen Ländern im 15. Jahrhundert. In: Kontakte und Konflikte – Böhmen, Mähren und Österreich: Aspekte eines Jahrtausends gemeinsamer Geschichte. Referate des Symposiums „Verbindendes und Trennendes an der Grenze III“

- vom 24. bis 27. Oktober 1992 in Zwettl. Herausgegeben von Thomas Winkelbauer. Schriftenreihe des Waldviertler Heimatbundes, Herausgegeben von Harald Hitz, Band 36. Waldviertler Heimatbund, 67–77. Horn-Waidhofen an der Thaya.
- HLAVÁČEK, I.–HLAVÁČKOVÁ, L., 1961–1962: Studenti z českých zemí a Slovenska na vídeňské universitě. I. část – Студенты из чешских земель и Словакии в венском университете. 1-ая часть – Studenten aus den tschechischen Ländern und aus der Slowakei an der Wiener Universität. I. Teil. In: Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis Tom. II. Fasc. 1, 1961, s. 97–132; II. část – 2-ая часть – II. Teil, ibidem, Tom. III. Fasc. 2, 1962, 139–159. Praha.
- HLEDÍKOVÁ, Z., 2002: Biskup. In: Člověk českého středověku (Šmahel, F.–Nodl, M., edd.), 139–165. Praha.
- HOFFMANN, F., 1961: Z historie jihlavského vodovodu. In: 75 let jihlavské vodárny, 3–18. Jihlava.
- 1992: České město ve středověku. Praha.
- 2002: Řemeslník a kupec. In: Člověk českého středověku (Šmahel, F.–Nodl, M., edd.), 364–391. Praha.
- 2004: Místopis města Jihlavy v první polovině 15. století – Topographie der Stadt Jihlava in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts. Jihlava.
- 2009: Středověké město v Čechách a na Moravě. Praha.
- 2010: Šest století jihlavského vodovodu. In: František Hoffmann devadesátiletý. Výbor studií a článků. Iglavensia, 149–166. Brno–Jihlava.
- HOPKINS, M.: Rád templářů. Historické souvislosti a mystické vazby. Praha (z angl. orig. The Enigma of the Knight Templar. The Ivy Press Limited 2006).
- HORÁČKOVÁ, L., 1994: Brno, katedrála sv. Petra a Pavla, antropologický posudek hrobů, příloha NZ ÚAPP Brno, č. j. 55/94.
- 1996: Antropologické vyhodnocení kosterních pozůstatků z archeologického výzkumu katedrály sv. Petra a Pavla v Brně, rkp. uložen v Archaia Brno.
- HORÁČKOVÁ, L.–BENEŠOVÁ, L., 1994: Antropologické hodnocení kosterních nálezů z katedrály sv. Petra a Pavla – Anthropologische Auswertung von Knochenfunden aus der St. Peter- und Paul-Kathedrale in Brno, Pravěk NR 4, 319–322.
- HORÁČKOVÁ, L.–BENEŠOVÁ, L.–STROUHAL, E.–VYHNÁNEK, L.–NĚMEČKOVÁ, A., 1997: A case of severe metastatic carcinoma in a late medieval calva from Petrov, Brno (Czech republic), Anthropologie 35, 57–64.
- HORSKÁ, P.–KUČERA, M.–MAUR, E.–STLOUKAL, M., 1990: Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy. Praha.
- HORVÁTHOVÁ, E., 1993: Predstavy o posmrtnom živote v koreláciach s pohrebnými obradmi – Vorstellungen über das Leben nach dem Tode in Korrelationen mit den Bestattungszeremonien. In: Kultové a sociálne aspekty pohrebného ritu od najstarších čias po súčasnosť (Krekovič, E., ed.), 60–68. Bratislava.
- HRUBÝ, P., 2006: Odkud horníci, podnikatelé a obchodníci do Jihlavy vlastně přicházeli? In: Huňáček, Jaroslav, Jihlavská radnice, 25–35. Jihlava.
- HRUBÝ, P.–CHAROUZ, J. Z.–MĚŘÍNSKÝ, Z.–VOSÁHLO, J.–ZIMOLA, D., 2009: III. Přemyslovské město. 13. století. In: Jihlava (Pisková, R., ed.), 47–108, 704–716. Praha.
- HRUBÝ, P.–JAROŠ, Z.–KOČÁR, P.–MALÝ, K.–MIHÁLYIOVÁ, J.–MILITKÝ, J.–ZIMOLA, D., 2006: Středověká hornická aglomerace na Starých Horách u Jihlavy – Das mittelalterliche Bergbauzentrum in Staré Hory (Altenberg bei Jihlava (Iglau), PA XCVII, 171–264.
- HUS, M., 1990: Plzeňská akvamanilia – Aquamanilia aus Plzeň, AH 15, 397–403.
- CHERUBINI, G., 1984: L'Italia rurale del basso Medioevo. Roma–Bari.
- CHORVÁTHOVÁ, L., 1993: Pohrebné hry, strázenie mrtveho a vampirizmus v srodnej Európe – Funeral Games, Watching the Dead, and Vampirism in Central Europe. In: Kultové a sociálne aspekty pohrebného ritu od najstarších čias po súčasnosť (Krekovič, E., ed.), 76–80. Bratislava.
- CHORVÁTOVÁ, H., 2009: Podoby rodiny v ranom stredoveku – Die Familieformen im Frühmittelalter. In: Krestanstvo v časoch sv. Vojtecha, (Kožiak, R.–Nemeš, J., eds.), 140–151. Kraków.
- CHYBOVÁ, H., 1997: Nálezy středověkých stílů z Kroměříže – Funde mittelalterlicher Stili aus Kroměříž, Pravěk NR 7, 411–415. Brno.
- 2009: Kroměříž zmizelá a znovu objevená aneb Historie ukrytá pod dlažbou města. Kroměříž.
- JAN, L., 1988: Slavkov u Brna ve 13. století a vznik komendy řádu německých rytířů – Slavkov u Brna (Austerlitz) und die Entstehung der Kommande des Ordens der Deutschen Ritter, ČMM CVII, 265–279.
- 1995: Bratři špitálu Panny Marie v českých zemích 1204–1411. Tišnov.
- 2002: Řeholník. In: Člověk českého středověku (Šmahel, F.–Nodl, M., edd.), 166–191. Praha.
- 2005: Působení a struktura templářského řádu v Čechách a na Moravě. In: Ad musealem laborem. PhDr. Slavomíru Brodsserovi k šedesátým pátým narozeninám (Mitáček, J., ed.), 23–29. Brno.
- 2001: Die Johanniter in Böhmen: Bild des Lebens. In: Vergangenheit und Gegenwart der Ritterorden. Die Rezeption der Idee und die Wirklichkeit. Ordines militares, Colloquia Torunensia Historica XI, 183–196. Toruń.
- JAN, L.–JESENSKÝ, V., 1996: K funkci a stavební podobě johanitských komend na Moravě, PRP 3, č. 1, 75–86.
- 1998: Hospitaller and Templar commanderies in Bohemia and Moravia: their structure and architectural forms. In: The Military Orders. Volume 2. Welfare and warfare (Nicholson, H., ed.), 235–249. Aldershot.

- JAN, L.–SKŘIVÁNEK, F., 1997: Němečtí rytíři v českých zemích. Praha.
- JANČÁŘ, J. s kolektivem, 2000: Lidová kultura na Moravě – Volkskultur in Mähren. Vlastivěda moravská. Země a lid, NŘ, sv. 10. Brno.
- JONES, P. M., 1999: Heilkunst des Mittelalters in illustrierten Handschriften. Stuttgart (angl. orig. Medieval medicine in illuminated manuscript. London–Milan 1998).
- JORDÁNKOVÁ, H.–SULITKOVÁ, L., 1991: Zásobování města Brna vodou ve středověku. K 900. výročí první zmínky o Brně – Wasserversorgung der Stadt Brünn im Mittelalter, VVM XLIII, 304–316.
- JUNKOVÁ, J., 1956: Nemoc a smrt u starých Slovanů, Vznik a počátky Slovanů I, 180–196.
- KAVKA, F., 1993: Vláda Karla IV. za jeho císařství (1355–1378). Země České koruny, rodová, říšská a evropská politika. I. díl (1355–1364); II. díl (1364–1378). Praha.
- KĚEN, M., 2002: Das Rittertum. Düsseldorf (Düsseldorf–Zürich ¹1987, ²1999; anglický orig. Chivalry. New Haven and London 1984).
- KEJŘ, J., 1998: Vznik městského zřízení v českých zemích. Praha.
- KIECKHEFER, R., 2005: Magie ve středověku. Praha (anglický orig. Magic in the Middle Ages. Cambridge ¹1990, ²2001).
- KLÁPŠTĚ, J., 2002: Měšťané a lidé z města. In: Člověk českého středověku (Šmahel, F.–Nodl, M., edd.), 337–363. Praha.
- 2005: Proměna českých zemí ve středověku. Praha.
- 2007: Aquamanilia – otazníky kolem jednoho artefaktu – Aquamanilia – Question marks hanging above an artefact. In: Od knížat ke králům. Sborník u příležitosti 60. narozenin Josefa Zemličky, 131–146. Praha.
- KLUGE-PINSKER, A., 1991: Schach und Trictrac. Zeugnisse mittelalterlicher Spielfreude in salischer Zeit. Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte, Monographien, Band 30. Publikationen zur Ausstellung »Die Salier und ihr Reich« veranstaltet vom Land Rheinland-Pfalz in Speyer 1991 gefördert durch die Kulturstiftung der Länder aus Mitteln des Bundesministers des Innern. Sigmaringen.
- KOČÁR, P.–KOČÁROVÁ, R.–PEŠKA, M.–ZAPLETALOVÁ, D., 2006: Nález kalabasy (*Lagenaria ulgaris* Ser.) z vrcholné středověkého Brna aneb o lahvicích a tykvicích. In: Ve službách archeologie VI (Hašek, V.–Nekuda, R.–RuttKay, M., edd.), 197–207. Brno.
- KOMOROVSKÝ, J., 1976: Tradiční svadba u Slovanov. Bratislava.
- KOPIČKOVÁ, B., 2002: Urozená paní. In: Člověk českého středověku (Šmahel, F.–Nodl, M., edd.), 57–91. Praha.
- KORNHÄUSEROVÁ, L., 2007: Soubor nálezů z jímky z Brna, Náměstí Svobody 9 z 2. poloviny 15. století – The Assemblage from the Medieval Cesspit from the City of Brno, Liberty Square 9, from the 2nd Half of the 15th Century, rkp. nepubl. magisterské dipl. práce na ÚAM FF MU v Brně, vedoucí práce prof. PhDr. Z. Měřinský, CSc. Brno.
- KOSTKA, M., 2006: Aquamanile z Čakovic – Aquamanile from Čakovice, Archaeologica Pragensia 18, 97–115.
- KRÁLÍKOVÁ, M., 2007: Pohřební ritus 16.–18. století na území střední Evropy. Panoráma antropologie biologické – sociální – kulturní 35. Brno.
- KRÁSA, 2008: Krása, která hřeje. Výběrový katalog gotických a renesančních kachlů Moravy a Slezska – Beauty, which warms. Gothic and Renaissance Dutch stove tiles of Moravia and Silesia – Schönheit, die wärmt. Gotische und renaissancezeitliche Kacheln aus Mähren und Schlesien (Menoušková, D.–Měřinský, Z., edd.). Uherské Hradiště.
- KRASKOVSKÁ, L., 1970: Železné nástroje v slovansko-avarských hrobech – Eisenwerkzeuge in slawisch-awarischen Gräbern, SbNM A XXIV, 99–101.
- KRASNOKUTSKÁ, T., 2004: Středověké a novověké kamnářství v Opavě na základě nálezů z archeologických výzkumů, rkp. nepubl. magisterské dipl. práce na ÚAM FF MU v Brně, vedoucí práce prof. PhDr. Z. Měřinský, CSc. Brno.
- 2005: Středověké a novověké kachle z Opavy. Katalog nálezů z archeologických výzkumů – Medieval and Modern Stove-Fitting in Opava. A Catalogue of Finds from Archaeological Excavations, Archaeologiae regionalis fontes 8. Olomouc.
- KROJE, 1956: Kroje, zbroj a zbraně doby předhusitské a husitské. Z obrazových pramenů sebral a nakreslil Eduard Wagner. Textem doprovodili Zorošlava Drobná a Jan Durdík. Praha.
- KRUMPHANZLOVÁ, Z., 1961: K otázce vampyrismu na slovanských pohřebištích – Zur Frage des Vampirismus auf den slawischen Gräberfeldern, PA LII, 544–549.
- KRZENCK, T., 2002: Měšťanka. In: Člověk českého středověku (Šmahel, F.–Nodl, M., edd.), 413–435. Praha.
- KŘÍŽEK, V., 2002: Obrazy z dějin lázeňství. Praha (1. vyd. 1987).
- KULTOVÉ A SOCIÁLNE ASPEKTY, 1993: Kultové a sociálne aspekty pohrebného rítu od najstarších čias po súčasnosť (Krekovič, E., ed.). Bratislava.
- KÜTHAN, J., 1982: Achitektura v přemyslovském státě. In: Umění doby posledních Přemyslovců. (Kutšan, J., ed.), 181–351. Roztoky u Prahy–Praha.
- 1994: Česká architektura v době posledních Přemyslovců. Města–hrady–kostely–kláštery. Vimperk.

- KÜHNEL, H., 1985: *Alltag im Spätmittelalter*. Graz–Wien–Köln.
- LAWRENCE, H., 2001: *Dějiny středověkého mnišství*. Brno–Praha (angl. orig. *Medieval Monasticism. Forms of religious life in Western Europe in the Middle Ages*. Harlow 32001).
- LE GOFF, J., 1991: *Kultura středověké Evropy*. Praha (francouzský orig. *La Civilisation de l'Occident médiéval*. Paris 1964, 1982; 2005 2. české vyd.).
- 2003: *Zrození očiště*. Praha (francouzský orig. *La Naissance du Purgatoire*. Paris 1981, 1991).
- 2005: *Hledání středověku. Rozhovor s Jeanem Mauricem de Montremy*. Praha (francouzský orig. *À la recherche du Moyen Âge*. Paris 2003).
- 2005a: *Kultura středověké Evropy*. Praha (1991).
- LE GOFF, J.–SCHMITT, J.-C., 2002: *Encyklopedie středověku*. Praha (francouzský orig. *Dictionnaire raisonné de l'Occident médiéval*. Paris 1999).
- LE GOFF, J.–TRUONG, N., 2006: *Tělo ve středověké kultuře*. Praha (francouzský orig. *Une histoire du corps au Moyen Âge*. Paris 2003).
- LOSKOTOVÁ, I.–PÁRAL, V.–RIEDLOVÁ, M., 1996: *Zvířecí kosti z nádvoří Staré radnice v Brně – Tierknochen auf dem Hof des Alten Rathauses in Brno*, AH 21, 413–419.
- LUDVIKOVÁ, M., 1971: *Pohřební pohoštění a hostiny*, *Národopisné aktuality* 8, 211–222.
- LUTOVSKÝ, M., 1993: *K některým rituálním praktikám na slovanských mohylových pohřebištích – Zu einigen Ritualhandlungen auf den slawischen Hügelgräberfeldern*. In: *Kultové a sociálne aspekty pohrebného ritu od najstarších čias po súčasnosť* (Krekovič, E., ed.), 49–54. Bratislava.
- MACEK, J., 1992, 1994, 1998, 1999: *Jagellonský věk v českých zemích (1471–1526)* 1. *Hospodářská základna a královská moc*. Praha 1992; 2. *Šlechta*. Praha 1994; 3. *Města*. Praha 1998; 4. *Venkovský lid*. *Národnostní otázka*. Praha 1999 (2. vyd. sv. 1–2, Praha 2001, sv. 3–4, Praha 2002).
- 1998a: *Česká středověká šlechta*. Praha.
- 2001: *Víra a zbožnost jagellonského věku*. Praha.
- MADAJ, M., 1999: *Přehled archeologických výzkumů středověkých klášterů na Moravě do roku 1995 – Übersicht archäologischer Grabungen in mittelalterlichen Klöstern in Mähren bis 1995*, *Pravěk* NR 8, 1998, 263–276. Brno.
- MACHÁČEK, J., 2007: *Pohansko bei Břevclav. Ein frühmittelalterliches Zentrum als sozialwirtschaftliches System. Studien zur Archäologie Europas* 5. Bonn.
- MARETHOVÁ, B., 2008: *Príspevok k poznání raně středověkých pohřebišť (zvyk vkládání mincí do hrobů) – A contribution to the knowledge of early medieval cemeteries (coins in graves)*, *Studia mediaevalia Pragensia* 8, 7–44.
- MAŠKOVÁ, P., 2009: *K obrazu středověkého pohřebiště – církevní normy a výpověď archeologických pramenů*. In: *Koścól w Monarchiach Przemysławów i Piastów* (Dobosz, J., ed.), 73–85. Poznań.
- 2009a: *Pohřby na venkově*. In: *Přemyslovci. Budování českého státu* (Sommer, P.–Třeštík, D.–Žemlička, J., edd. ve spolupráci s P. Maškovou a R. Novotným), 410–412. Praha.
- MELVILLE, M., 1991: *Dzieje templariuszy*. Warszawa (francouzský orig. *La vie des Templiers* 1974).
- MEZNÍK, J., 1999: *Lucemburská Morava*. Praha.
- MĚCHUROVÁ, Z., 1988: *Drobná středověká plastika ve sbírkách Moravského muzea v Brně – Mittelalterliche Kleinplastik in den Sammlungen des Mährischen Landesmuseums in Brünn*, *ČMMZ* LXXIII, 71–78.
- 1988a: *Drobná středověká plastika ze zaniklé středověké osady Konůvky (okr. Vyškov) – Mittelalterliche Kleinplastik aus der mittelalterlichen Ortswüstung Konůvky* (Bez. Vyškov), *VVM* XL, 76–79.
- 1990: *Projevy duchovní kultury ve hmotných památkách na Moravě a ve Slezsku – Äußerungen der Geisteskultur in materiellen Denkmälern Mährens und Schlesiens*, AH 15, 311–321.
- 1994: *Funde der kleinen mittelalterlichen Plastik auf dem Gebiet des tschechischen Schlesiens – Nálezy drobné středověké plastiky na území českého Slezska*, AR XLVI, 618–626.
- 1995: *Nálezy drobné středověké plastiky na území českého Slezska*. In: *Ostrava. Příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy* a *Ostravska* 17, 351–359. Ostrava.
- 1999: *Drobná středověká plastika z Určic u Prostějova*, MVP 37 (ČSPS CVII), 85–88.
- 1999a: *Fragment einer Puppe aus Určice bei Prostějov (Zur Problematik der mittelalterlichen Kleinplastik in Mähren) – Fragment panenky z Určic u Prostějova. (K problematice drobné středověké plastiky na Moravě)*, *ČMMZ* LXXXIV, 133–139.
- 2009: *Drobná středověká plastika konička na Moravě. Úvahy a postřehy – Mittelalterliche Kleinplastiken von Pferdchen in Mähren. Überlegungen und Beobachtungen*, AH 34, 173–187.
- MĚŘÍNSKÝ, Z., 1979: *Středověká keramická akvamanila ze střední Evropy*, *VVM* XXXI, 75–79.
- 1983: *K problematice archeologického výzkumu řemeslné výroby 10. až první poloviny 16. století na Moravě a ve Slezsku – Zur Problematik archäologischer Untersuchungen der handwerklichen Produktion vom 10. bis in die Hälfte des 16. Jahrhunderts in Mähren und Schlesien*, AH 8, 41–71.
- 1985: *Heraldika ve středověkých a raně novověkých archeologických nálezech*, *VVM* XXXVII, 234–237.
- 1988: *Kosočtverečné olovené křížky a jejich chronologické postavení v rámci hmotné kultury střední doby hradištní – Rhombische Bleikreuzchen und ihre chronologische Stellung im Rahmen der materiellen Kultur der mittleren Burgwallzeit*. In: *Rodná země. Sborník k 100. výročí Muzejní a vlastivědné společnosti v Brně a k 60. narozeninám PhDr. Vladimíra Nekudy, CSc.*, 122–145. Brno.
- 1990: *Provoz a vybavení domácnosti ve vyšším sociálním prostředí (měšťanstvo a šlechta) na základě*

- pramenů archeologických – Zur Haushaltsführung und- ausstattung im höheren sozialen Umfeld (Bürger und Feudalherren) anhand archäologischer Bezugsquellen, AH 15, 19–42.
- 1997: K problematice nekropolí druhé poloviny 10. až počátku 13. století na Moravě – Zur Problematik der Gräberfelder der zweiten Hälfte des 10. bis zum Anfang des 13. Jahrhunderts in Mähren. In: Z pravěku do středověku. Sborník k 70. narozeninám Vladimíra Nekudy, 87–94. Brno.
 - 1998: Studenti z Bítova na vídeňské universitě (1382–1447) a význam universitních matrik pro poznání kulturních vztahů Moravy a Slezska s rakouskými zeměmi – Die Studenten aus Bítov (Vötteu) an der Wiener Universität (1382–1447) und die Bedeutung der Universitätsmatrikel für die Erkenntnisse der Kulturbeziehungen zwischen Mähren und Schlesien mit den österreichischen Ländern, ČMM CXVII, 431–452.
 - 1998a: Studenti vídeňské university z Polné (1377–1524) – Die Studenten aus Polná (Polna) an der Wiener Universität (1377–1524), VSV XI, 59–75.
 - 1999: Černohořtí z Boskovic na vídeňské universitě v pozdním středověku a raném novověku – Die Angehörigen des Adelsgeschlechts von Černá Hora und Boskovice (Černohořtitz Boskovic) an der Wiener Universität im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit. In: Nový Mars Moravicus aneb Sborník příspěvků, jež věnovali Prof. Dr. Josefu Válkovi jeho žáci a přátelé k sedmdesátinám, 285–306. Brno.
 - 2001: Zdeněk Jaroš: Jihlava v datech. Historický kalendář města Jihlavy. Jihlava, Astera G, vydavatelství a tiskárna 1999, 111 str. a nestránkovaný rejstřík, VVM LIII, 315–318.
 - 2002: Církevní instituce na Moravě a historické pozadí vzniku třebíčského kláštera – Kirchliche Institutionen in Mähren und der historische Hintergrund der Entstehung des Trebitscher/Třebičer Klosters. In: Ve stopách sv. Benedikta. Sborník příspěvků z konference Středověké kláštery v zemích Koruny české konané ve dnech 24.–25. května 2001 v Třebíči (Jan, L.–Obšusta, P., edd.). Disputationes Moraviae 3, 57–83. Brno.
 - 2002: České země od příchodu Slovanů po Velkou Moravu I. Praha.
 - 2002a: Studenti z Brtnice (okr. Jihlava, Morava) na vídeňské universitě – Studenten aus Brtnice (Bez. Jihlava, Mähren) an der Wiener Universität. In: Pocta Janu Janákoví. Předsedovi Matice moravské, profesoru Masarykovy univerzity věnují k sedmdesátinám jeho přátelé a žáci (Chochooláč, B.–Malíř, J., edd.), 307–311. Brno.
 - 2006: České země od příchodu Slovanů po Velkou Moravu II. Praha.
 - 2007: Hrad Rokštejn. Dějiny, stavební vývoj a výsledky čtvrtstoletí archeologického výzkumu 1981–2006 – Burg Rokštejn, mittelalterliche Burg bei Panská Lhota (Stadtgemeinde Brtnice, Mähren). Geschichte, Bauentwicklung und Ergebnisse eines Vierteljahrhunderts archäologischer Forschungen 1981–2006. Brtnice–Brno (var. Brtnice).
 - 2007a: Marginálie k životním osudům Přemysla III. Opavského. In: Od knížat ke králům. Sborník u příležitosti 60. narozenin Josefa Žemličky, 423–437. Praha.
 - 2008: Antropologie a historické vědy – Geschichtswissenschaften und Anthropologie. In: IX. sjezd českých historiků, Pardubice 6.–8. září 2006. Svazek II. Historie v kontextu ostatních vědních disciplín (Dvořák, J.–Knoz, T., edd., hlavní redakce sjezdového protokolu Hrubá, M.–Ryantová, M.–Vorel, P.), 345–353. Brno–Pardubice–Ústí nad Labem.
 - 2008a: Die „Villa deserta“ als Problem der mährischen Mediävistik (Archäologie und Geschichte) – „Villa deserta jako problém moravské mediévistiky (archeologie a historie), AH 33, 9–26.
 - 2008b: Historický vývoj východní Moravy v 10. až 14. století a přínos archeologie k poznání jejích dějin – Der Beitrag der Archäologie zur Erkenntnis der Geschichte Ostmährens im 10.–14. Jahrhundert. In: Východní Morava v 10. až 14. století (Galuška, L.–Kouřil, P.–Mitáček, J., edd.), 7–39. Brno.
 - 2009: Das Studium der Sachkultur des Mittelalters – Ziel oder Mittel? – Studium hmotné kultury středověku – cíl, nebo prostředek?, AH 34, 9–42.
 - 2010: Éra Přemysla Otakara II. na Moravě a ve Slezsku (1247–1278) v archeologických nálezech a dokladech, v tisku. Brno.
 - 2010a: Jihomoravská hranice spojující a rozdělující. In: Mikulovská sympozia, v tisku.
 - 2010b: Lidská stavební a ochranná oběť z hradu Rokštejna (okr. Jihlava, k. ú. Panská Lhota, město Brtnice, Morava). In: Sborník P. Sommerovi k šedesátinám, v tisku. Praha.
- MĚŘÍNSKÝ, Z.–PLAČEK, M., 1988: Nástin vývoje hradní architektury vrcholného středověku na Moravě a ve Slezsku do období husitských válek – Abriß der Entwicklung der Burgarchitektur der Blütezeit des Mittelalters in Mähren und Schlesien bis zu den husitischen Kriegen, AH 13, 217–249.
- MĚŘÍNSKÝ, Z.–ZUMPF, E., 2007: Die Anfänge von Städten in Mähren und Niederösterreich (von der Protostadt bis hin zur Rechtsstadt). Thesen – Počátky měst na Moravě a v Dolních Rakousích (od prvotního města k institucionálnímu). Teze, AH 32, 9–36.
- MICHNA, P. J., 1988: Pozdně gotický závěs na klíče z Olomouce – Spätmittelalterlicher Schlüsselhalter aus Olmütz (ČSSR), AH 13, 605–612.
- MÍKA, A., 1960: Nástin vývoje zemědělské výroby v českých zemích v epoše feudalismu. Praha.
- MITÁČEK, J.–PLAČEK, M., 2010: Podoba komendy a špitálu řádu johanitů na Starém Brně – Kommende und Spital des Johannitenordens in Alt Brünn im 17. Jahrhundert. In: A vůbec ... Utajený sborník Mileně Flodrové k 75. narozeninám (Čermáková, J.–Červená, R.–Jordánková, R.–Loskotová, I.–Šibíčková, J., edd.), 58–73, 542–543. Brno.

- MITÁČEK, J.–PROCHÁZKA, R., 2007: Město královské – A Royal Town – Eine königliche Stadt. In: Kolektiv autorů, Uherské Hradiště, královské město na řece Moravě. 750. výročí založení města Uherské Hradiště, 59–78. Uherské Hradiště.
- MITTELEUROPAISCHES STÄDTEWESEN, 1999: Mitteleuropäisches Städtewesen in Mittelalter und Frühneuzeit. Edith Ennen gewidmet. Herausgegeben von Wilhelm Janssen und Margret Wensky. Köln–Weimar–Wien.
- MOLLAT, M., 1984: Die Armen im Mittelalter. München.
- MÖNCHTUM, 2003: Mönchtum, Orden, Klöster. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Ein Lexikon. Herausgegeben Georg Schwaiger. München (Aufl. ¹1993, ²1994, ³1998, ⁴2003).
- MORAVA, 1999: Morava ve středověku, editor Zdeněk Měřinský. Sborník příspěvků proslavených ve dnech 7. ledna až 25. března 1998 v rámci přednáškového cyklu Moravského zemského muzea v Brně. Brno.
- MURKO, M., 1947: Stolování na hrobech. In: Rozpravy z oboru slovanského národopisu, 215–328. Praha.
- NAVRÁTILOVÁ, A., 1993: K některým kultovním a sociálním aspektům pohřebního obřadu v české a slovenské lidové tradici – Towards Some Magic and Social Aspects of Funerary Ritual in Czech and Slovak folk tradition. In: Kultové a sociálne aspekty pohrebného rítu od najstarších čias po súčasnosť, 69–75. Bratislava.
- 1995: Svätci Všetech svatých a Dušiček v české lidové tradici. In: Světci v lidové kultuře, 207–216. Uherské Hradiště.
- 1996: „Nečistí zemřelí“ v posmrtných a pohřebních obřadech českého lidu, Český lid LXXXIII, 21–31.
- 1997: Traktování osudu v lidové víře a obřadech při narození a smrti. In: Magie a náboženství, 123–133. Uherské Hradiště.
- 1998: Hřbitov jako místo kontaktu dvou světů, Folia ethnographica XXXII, 153–161.
- 1999: Kult zemřelých a české lidová tradice. In: Kulty a živly, 9–19. Uherské Hradiště.
- NECHVÁTAL, B., 1985: Náhrobky na mladohradištním pohřebišti v Radomyšli u Strakonice – Grabsteine auf dem jungburgwallzeitlichen Gräberfeld in Radomyšl bei Strakonice, AH 10, 439–451.
- 2001: Dva raně středověké sarkofágy z Vyšehradu – Zwei frühmittelalterliche Sarkophage von Prag-Vyšehrad, AH 26, 345–358.
- NEKUDA, R.–NEKUDA, V., 1997: Mstěnice 2. Zaniklá středověká ves. Dům a dvůr ve středověké vesnici – Mstěnice 2. Eine mittelalterliche Wüstung. Haus und Hof im mittelalterlichen Dorf. Brno.
- NEKUDA, V., 1975: Pfaffenschlag. Zaniklá středověká ves u Slavonic. (Příspěvek k dějinám středověké vesnice) – Pfaffenschlag. Mittelalterliche Ortswüstung bei Slavonice (Beitrag zur Geschichte des mittelalterlichen Dorfes). Brno.
- NICOLLE, D., 2004: Die Ritter des Johanniterordens 1100–1565 (angl. orig. Knight Hospitaller 1–2. Oxford 2001). Sankt Augustin.
- NODL, M., 2002: Farář. In: Člověk českého středověku (Šmahel, F.–Nodl, M., edd.), 192–219. Praha.
- 2003: Krémy a křmáři – Wirtshäuser und Schenkwirte. In: Ad vitam et honorem. Profesoru Mezníkovi přátelé a žáci k pětasedmdesátému narozeninám (Borovský, T.–Jan, L.–Wihoda, M., edd.), 563–570. Brno.
- NOVÁČEK, K., 1994: Hornická sídliště – příspěvek ke studiu středověkých neagrárního osídlení – Mining settlements: the study of non-agrarian medieval settlement activities. In: Mediaevalia archaeologica Bohemia 1993. PA – Supplementum 2, 158–170. Praha.
- NOVÁK, M., 2004: Příspěvek k výskumu středověkých kamenných křtitelnic na Slovensku – Beitrag zur Erforschung der mittelalterlichen Steintaufbecken in der Slowakei, AH 29, 507–522.
- NOVOTNÁ, R., 2002: Středověké kamenné křtitelnice na území jižní a jihozápadní Moravy, rkp. nepubl. magisterské dipl. práce v Seminári dějin umění FF MU v Brně, vedoucí práce doc. PhDr. M. Bartlová, CSc. Brno.
- NOVOTNÝ, B., 1961: Výzkum hradiště „Hrůdy“ u Sudoměřic nad Moravou Moravou – Исследование городища „Груды“ под г. Судомержице-над-Моравоу – Die Ausgrabung des Burgwalles „Hrůdy“ bei Sudoměřice nad Moravou (Zur Frage d. sog. „Schlackenwälle“), SbČSSA 1, 61–81.
- 1966: Hromadný nálezy votivních hliněných symbolů ze slovanského knížecího hradu u Mikulčic – Ein Depotfund symbolischer Tonvotivgaben aus der slawischen Fürstenburg bei Mikulčice, PA LVII, 649–688.
- 1970: Časně slovanské moldavské období k hromadnému nálezu hliněných votivních symbolů z Mikulčic – Frühslawische moldavische Entsprechungen zum Hortfund symbolischer tönerner Votivgaben von Mikulčice, AR XXII, 412–420.
- 1982: Funde mittelalterlicher handwerklicher Erzeugnisse aus Iglau (Mähren) (von der 2. Hälfte des 13. bis zum Beginn des 15. Jahrhunderts). Wien.
- NOVOTNÝ, B.–KAREL, B.–DUŠEK, V., 1978: Středověké objekty ze 14. až z počátku 15. století v historickém jádru Jihlavy – Mittelalterliche Objekte aus dem 14. und Anfang des 15. Jahrhunderts im historischen Stadtkern Iglau, VVM XXX, 49–62.
- NOVÝ, L. ET AL., 1974: Dějiny techniky v Československu (do konce 18. století) – История техники в Чехословакии до конца 18го века – History of Technology on the Czechoslovak Territory up to the End of the 18th Century. Praha.
- OD GOTIKY K RENESANCI, 1999; 1999a; 1999b; 2002: Od gotiky k renesanci. Výtvarná kultura Moravy a Slezska 1400–1550 – Von der Gotik bis zur Renaissance. Die bildkünstlerische Kultur Mährens und Schlesiens von 1400–1550. I. úvodní svazek (Hlobil, I.–Perůtka, M., eds). Olomouc 2002; II. Brno (Cha-

- monikola, K., ed.). Brno 1999; III. Olomoucko (Hlobil, I.–Perůtka, M., eds.). Olomouc 1999a; IV. Opava (Chamonikola, K., ed.). Brno 1999b.
- OHLEK, N., 2001: Umírání a smrt ve středověku (něm. orig. *Sterben und Tod im Mittelalter*. München 1990).
- 2002: Náboženské poutě ve středověku a novověku. Praha (něm. orig. *Pilgerstab und Jakobsmuschel. Wallfahren in Mittelalter und Neuzeit*. Düsseldorf–Zürich 2000).
- OPRAVIL, E., 1964: Středověké jámy a studny – Mittelalterliche Gruben und Brunnen, AR XVI, 219–224.
- 1976: Archeobotanické nálezy z městského jádra Uherského Brodu – Archäobotanische Funde aus dem Stadtkern des Uherský Brod. Studie Archeologického ústavu III/1974, sv. 4. Praha.
- 1990: Sortiment rostlin v potravě a koření ve středověku českých zemí, Zprávy Vlastivědného muzea v Olomouci č. 264, 1–32.
- 1992: Rekonstrukce životního prostředí – Die Rekonstruktion der Umwelt. In: Mikulovská symposia, XXI. mikulovské sympozium 1991, Vývoj životního prostředí v podmínkách jižní Moravy, 149–261. Misto a rok neuv (Brno 1992).
- 2000: Holz aus frühmittelalterlichen Gräberfeldern in Mähren. In: Studien zum Burgwall von Mikulčice, Band 4 (herausgegeben von Lumír Poláček), 171–176. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 18. Brno.
- 2000a: Rostlinné makrozbytky z archeologického výzkumu v Brně v České ulici 5 – Pflanzliche Makroreste aus der archäologischen Forschung in Brno, Česká Str. 5. In: *Mediaevalia archaeologica* 2, Brno a jeho region (Ježek, M.–Klápště, J., edd.), 261–277. Praha–Brno.
- 2000: Rostlinné makrozbytky z Brna – Dominikánské ulice (Brno–město), PV 41, 267–278. Brno.
- ORIŠKO, Š., 2001: Neskororománske kamenné krstiteľnice z oblasti Banskej Štiavnice (K problematike činnosti banskoštiavnickej neskororománskej dielne) – Die spätromanischen Steintaufbecken aus dem Gebiet von Banská Štiavnica (Zur Problematik der Tätigkeit der spätromanischen Steinmetzwerkstätte in Banská Štiavnica), AH 26, 429–439.
- OTIS-COUR, L., 2002: Rozkoš a láska. Dějiny partnerských vztahů ve středověku. Praha.
- PÁRAL, J., 1995: Určení zvířecích kostí z lokality Petrov, rkp. uložen v archivu Archaia o.p.s. Brno.
- 1998: Zvířecí kosti z lokality Starobrněnská 2–4, 6, rkp. uložen v archivu Archaia o.p.s. Brno.
- PEČKA, T.–ZŮBEK, A., 2005: Zvířecí osteologické pozůstatky 13. století z archeologického výzkumu na ulici Koliště v Brně. In: *Ve službách archeologie VI* (Hašek, V.–Nekuda, R.–Ruttikay, M., edd.), 303–307. Brno–Nitra.
- PEREGRINATIONES, 1995: Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy. Pod redakcją Haliny Manikowskiej i Hanny Zaremskiej. *Colloquia Mediaevalia Varsoviensia* II. Warszawa.
- PERNOUDOVÁ, R., 2002: Žena v době katedrál. Praha.
- PEŠKA, J., 1998: Urbánní archeologie, počátky Brna a databáze Kontext, rkp. dipl. magisterské práce na ÚAM FF MU v Brně. Brno.
- PETRÁŇ, J. A KOL., 1985, 1995–1997: Dějiny hmotné kultury I/1–2; II/1–2. Praha.
- PLAČEK, M., 2001: Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, hrádků a tvrzí. Praha.
- PLANITZ, H., 1996: Die deutsche Stadt im Mittelalter. Wiesbaden (Lizenz Ausgabe der 5. unveränderten Auflage Böhlau Verlag Wien).
- PODBORSKÝ, V., 1997: O „planetizaci“ lidstva. Poznámky ke kontinuitě některých jevů od pravěku po středověk – Über die „Planetisation“ der Menschheit. Bemerkungen zur Kontinuität einiger Erscheinungen von der Urgeschichte bis zum Mittelalter. In: *Z pravěku do středověku. Sborník k 70. narozeninám Vladimíra Nekudy*, 15–26. Brno.
- POJSL, M., 1984: Příspěvek k problematice stavebních hutí ve 13. století na Moravě – Zur Problematik der Bauhütten des 13. Jahrhunderts in Mähren, AH 9, 217–238.
- 1985: Středověké sepulkrální památky bývalého cisterciáckého kláštera na Velehradě – Mittelalterliche sepulkrale Denkmäler des ehemaligen Zisterzienserklosters in Velehrad, AH 10, 423–438 (přetištěno: In: *Cisterciáci na Moravě. Sborník k 800. výročí příchodu cisterciáků na Moravu a počátek Velehradu* [Pojsl, M., ed.], 289–309. Olomouc 2006).
- 1990: Velehrad. Stavební památky bývalého cisterciáckého kláštera – Velehrad. Baudenkmäler des ehemaligen Zisterzienserklosters. Brno.
- 2006: Sepulkrální památky na Moravě a ve Slezsku do roku 1420. Díl I. – Sepulkrale Denkmäler in Mähren und Schlesien bis zu dem Jahre 1420. Teil I. Olomouc.
- POLÍVKA, J., 1917: Znamení života, předzvěsti smrti v lidových podáních, obyčejích a pověrách, *Národopisný věstník československý* XII, 26–52, 128–141, 209–230, 337–368.
- POŘÍZKA, J., 1997: Řád maltézských rytířů. Z Palestiny na Via Condotti. Praha.
- PROFANTOVÁ, N., 1992: Awarische Funde aus den Gebieten nördlich der awarischen Siedlungsgrenzen. In: *Awarenforschungen*. Herausgegeben von Falko Daim, Band 2. *Archaeologia Austriaca – Monographien* 1. Studien zur Archäologie Awaren 4, 605–801. Mit einem Beitrag von Jaroslav Frána und Antonín Maštálka (S. 779–801). Wien.
- PROCHÁZKA, R., 1983: Zemědělské zázemí a potravinářská řemesla v Uherském Hradišti ve 13. a 14. století – Landwirtschaftliches Hinterland und Nahrungsmittelgewerbe in Uherském Hradišti im 13. und 14. Jahrhundert, AH 8, 109–118.

- 1984: Předběžná zpráva o archeologickém výzkumu v Uherském Brodě v roce 1982, *Studia comeniana et historica* 28, 147–149.
- 1984a: Záchranný výzkum v Uherském Brodě (okr. Uherské Hradiště), PV 1982, 70. Brno.
- 1988: Archeologické prameny ke středověkému Brnu (Z nových výzkumů 1983–1987) – *Archäologische Quellen zur mittelalterlichen Stadt Brno* (Brünn), AH 13, 83–95.
- 1993: Archeologie k počátkům středověkého města Brna – *Archäologie zu den Anfängen des mittelalterlichen Brünn*, BMD XI, 29–53.
- 2000: Zrod středověkého města na příkladu Brna (K otázce odrazu společenské změny v archeologických pramenech) – *Entstehung der mittelalterlichen Stadt – Beispiel Brünn (Zur Frage der Widerspiegelung der Gesellschaftsveränderung in archäologischen Quellen*. In: *Mediaevalia Archaeologica* 2, Brno a jeho region (Ježek, M.–Klápště, J., edd.), 7–158. Praha–Brno.
- 2003: Archeologie a historie v procesu poznávání raných měst – *Archäologie und Geschichte im Prozeß der Erforschung früher Städte*. In: *Ad vitam et honorem. Profesoru Mezníkovi přátelé a žáci k pětasedmdesátým narozeninám* (Borovský, T.–Jan, L.–Wihoda, M., edd.), 87–99. Brno.
- 2003a: Počátky jihomoravských měst a etnické změny – *Anfänge der südmährischen Städte und Änderungen der Ethnizität*, AH 28, 267–295.
- 2005: Der südmährische Kirchenbau im 11.–13. Jahrhundert – Ein Überblick. In: *Die Kirche im mittelalterlichen Siedlungsraum. Archäologische Aspekte zu Standort, Architektur und Kirchenorganisation, Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich* 21, 205–242.
- 2006: Město – fenomén doby posledních Přemyslovců – *Die Stadt – ein Phänomen der Zeit der letzten Přemysliden*. In: *Sága moravských Přemyslovců. Život na Moravě od XI. do počátku XIV. století. Sborník a katalog výstavy pořádané Vlastivědným muzeem v Olomouci a Muzeem města Brna k 700. výročí tragické smrti Václava III., posledního českého krále z dynastie Přemyslovců – Die Saga der mährischen Přemysliden. Das Leben in Mähren vom 11. bis zum Anfang des 14. Jahrhunderts. Sammelband und Katalog der Ausstellung. Veranstalter vom Heimatkundemuseum in Olomouc/Olmütz und vom Museum der Stadt Brno/Brünn zum 700. Jahrestag des tragischen Todes des Wenzels III., des letzten böhmischen Königs aus dem Geschlecht der Přemysliden. Olomouc, Přemyslidenpalast, 20. April – 6. August 2006; Brno, Burg Spielberg, 14. September 2006 – 21. Januar 2007, 153–172, 197. Olomouc–Brno.*
- 2007: Archeologie a poznání moravských a slezských měst – *Die Archäologie als Mittel zum Kennenlernen von mährischen und schlesischen Städten im Mittelalter (Ein Beitrag zur Frage der Anordnung des Raumes)*, AH 32, 37–80.
- 2009: Otázka předlokačního a lokačního Brna v konfrontaci písemných a archeologických pramenů. In: *Trnava a počátky středověkých miest. Pamiatky Trnavy a Trnavského kraja* 12, 103–112. Trnava.
- 2009a: Vývoj opevňovací techniky na Moravě a v českém Slezsku v raném středověku – *Die Entwicklung der Befestigungstechnik in Mähren und Tschechisch-Schlesien im Früh- und Hochmittelalter. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno, v. v. i. 38, 2009. Brno.*
- PROCHÁZKA, R.–DOLEŽEL, J., 2001: Současný stav poznání počátků jihomoravských měst – *Der gleichzeitige Forschungsstand der Anfänge der südmährischen Städten*, PV AÚ AV ČR v Brně 42 (2000), 25–74. Brno.
- PROCHÁZKA, R.–HIMMELOVÁ, Z., 1995: Příspěvek k vývoji středověké zástavby tzv. Velkého špalíčku v Brně – *Beitrag zur mittelalterlichen Bebauungsentwicklung des sg. „Großen Hauszwickels“ in Brno* (Brünn), AH 20, 233–245.
- PROCHÁZKA, R.–SNÁŠIL, R., 1984: Hlavní rysy lokační zástavby Uherského Hradiště ve 2. polovině 13. století – *Hauptmerkmale der bei der Lokation vorgenommenen Verbauung von Uherské Hradiště in der zweiten Hälfte des 13. Jhs. In: Urbes medii aevi*, 43–52. Praha.
- PROCHÁZKA, R.–SULITKOVÁ, L., 1984: Uherské Hradiště ve 13.–15. století. Sociálně ekonomická struktura a topografie – *Die sozioökonomische Struktur von Uherské Hradiště im 13.–15. Jahrhundert. Uherské Hradiště*.
- PROKEŠ, L., 2007: Posmrtné změny a jejich význam při interpretaci pohřebního ritu (ke vztahu mezi archeologií a forenzními vědami) – *Post-mortem changes and their meaning in the interpretation of the burial rite (relation between archaeology and forensic science)*. Brno.
- PROVAZNÍK, A., 1991: Británie v raném středověku, charakter její christianizace a expanze misionářů do střední Evropy – *Britain in the Early Middle Ages, the characteristics of its Christianization and the expansion of missionaries to Central Europ*, ČMM CX, 19–36.
- READ, P. P., 2002: *Templáři. Vzestup a pád mýty opředěného řádu*. Praha (angl. orig. *The Templars* 1999).
- REDDIG, W. F., 2000: *Bader, Medicus und Weise Frau. Wege und Erfolge der mittelalterlichen Heilkunst*. München.
- RHEINHEIMER, M., 2003: *Chudáci, žebráci a vaganti. Lidé na okraji společnosti 1450–1850*. Praha (něm. orig. *Arme, Bettler und Vaganten. Überleben in der Not 1450–1850*. Frankfurt am Main).
- RICHTEROVÁ, P., 2002: *Viklefice a její předchůdkyně*. In: *Člověk českého středověku* (Šmahel, F.–Nodl, M., edd.), 220–247. Praha.
- RIPPE, O.–MADEJSKY, M.–AMANN, M.–OCHSNER, P.–RÄTSCH, Ch., 2004: *Paracelsovo lékařství. Filosofie – Astrologie – Alchymie – Léčebné postupy*. Praha (něm. orig. *Paracelsusmedizin – Altes Wissen in der Heilkunst von heute*. Aarau 2001).

- RÖSENER, W., 1985: Bauern im Mittelalter. München (2. Aufl. 1986).
- ROSSIAUD, J., 1989: Dame Venus. Prostitution im Mittelalter. München (2. Aufl. 1994; italský orig. La Prostitutione nel Medioevo, Rom–Bari 1984).
- ROUČKA, B., 1966: Špitály, jejich majetek, správa a postavení v daňovém systému českého feudalismu. Právněhistorické studie 12, 41–87.
- ŘÍHOVÁ, M., 2002: Středověký lékář. In: Člověk českého středověku (Šmahel, F.–Nodl, M., ed.), 309–336. Praha.
- ŘÍHOVÁ, M. A KOL. (Stehlíková, D.–Tomíček, D.), 2010: Lékaři na dvoře Karla IV. a Jana Lucemburského. Praha–Litomyšl.
- SEDLÁČKOVÁ, L., 2007: Česká 10. Brněnská městská parcela do poloviny 14. století v odrazu hmotné kultury, rkp. nepubl. dipl. magisterské práce na ÚAM FF MU v Brně, text + obrazová část. Brno.
- SEX, 1990: Sex, dissidence and damnation. Minority groups in the Middle Ages (Richards, J., ed.). London–New York.
- SHAHAR, S., 1986: Die Frau im Mittelalter. Frankfurt am Main (Königstein/Ts. ¹1981, Frankfurt am Main ²1983).
- 2002: Kindheit im Mittelalter. Düsseldorf (1. hebrejské vyd. Tel Aviv 1990).
- SCHEUFLER, V., 1963: Vynášení smrti a morové epidemie – Das Tодаustragen und die Pestepidemien, Český lid L, 207–212.
- SCHIPPERGES, H., 1990: Die Kranken im Mittelalter. München (2. Aufl.).
- SCHMITT, J.-C., 1993: Heidenspaß und Höllenangst. Frankfurt–New York–Paris (francouzský orig. vyšel poprvé pod názvem Les superstitions jako 4. kap. v práci Le Goff, J.–Rémond, R., ed., L'Histoire de la France religieuse I. Des origines au XIVe siècle. Paris 1988).
- 2002: Revenanti. Živí a mrtví ve středověké společnosti. Praha.
- 2004: Svět středověkých gest. Praha (francouzský orig. La Raison des gestes dans l'Occident médiéval. Paris 1990).
- 2007: Svatý chrt. Guinefort, léčitel dětí ze 13. století. Praha (francouzský originál Le saint lévrier. Guinefort, guérisseur d'enfants depuis le XIII siècle. Paris ¹1979, ²2004).
- SCHNEIDER, R., 1999, 2007: Alltag im Mittelalter. Das Leben in Deutschland vor 1000 Jahren. Augsburg (2. Auflage 2007).
- SIROVÁTKA, O., 1983: Otázky výzkumů svatebních obyčejů. In: Svatební obřad. Současný stav a proměny – Вопросы исследования свадебных обычаев – The questions of the research of wedding customs – Probleme der Erforschung von Hochzeitsbräuchen. In: Lidová kultura a současnost, svazek 9 (Prolec, V., ed.), 22–30. Brno.
- SKUTIL, J., 1947: Moravské prehistorické výkopy a nálezy. Oddělení moravského pravěku Zemského musea 1937–1945, ČMMZ XXXIII – část I – rok 1946, 45–134. Brno.
- 1948: Městské popraviště v Třebíči a jeho pozůstatky. In: I. ročenka musea a archivu v Třebíči, 77–80. Třebíč.
- SLOVENSKO, 1975: Božena Filová a kolektiv, Slovensko. Lud – II. část. Bratislava.
- SMETÁNKA, Z., ¹1992, ²2004: Legenda o Ostojovi. Archeologie obyčejného života v raně středověkých Čechách. Praha.
- SOMMER, P., 1997: Der Grundstein der Rundkirche von Levý Hradec – Základní kámen levohradecké rotundy. In: Život v archeologii středověku, 586–595. Praha.
- 2001: Začátky křesťanství v Čechách. Kapitoly z dějin raně středověké duchovní kultury. Praha.
- SOUKUP, V., 2004: Dějiny antropologie. (Encyklopedický přehled dějin fyzické antropologie, paleoantropologie, sociální a kulturní antropologie) – History of Anthropology. Praha.
- SPIELWELTEN, 1998: Spielwelten der Kunst. Kunstkammerspiele. Herausgegeben von Wilfried Seipel. Eine Ausstellung des Kunsthistorischen Museums Wien, 21. Mai bis 2. August 1998. Wien.
- SPUNAR, P., 1987: Kultura českého středověku. Praha.
- 2002: Spisovatelé – vzdělanci – básníci. In: Člověk českého středověku (Šmahel, F.–Nodl, M., ed.), 285–308. Praha.
- SPUNAR, P. A KOL. (Bláhová, M.–Černý, J.–Kejř, J.–Molnár, A.–Smetánka, Z.–Spunar, P.–Stejskal, K.–Tretera, J. R.–Vidmanová, A.) 1995: Kultura středověku. Praha.
- STAŠŠÍKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ, D., 1993: Výklenkové hroby – Nischengräber. In: Kultové a sociálne aspekty pohrebného ritu od najstarších čias po súčasnosť (Krekovič, E., ed.), 37–42. Bratislava.
- STĚLOUKAL, M.–VYHNÁNEK, L., 1976: Slované z velkomoravských Mikulčic. S archeologickým úvodem Josefa Poulíka – Славяне из великоморавских Микульчиц (Микульчицкие Валу с VI-го по X-ое стол. (археологический обзор) – Slaven aus dem grossmährischen Mikulčice. Der Burgwall Mikulčice vom 6. bis zum 10. Jahrhundert (Archäologisches Vorwort). Praha.
- STŘEDOVĚKÁ MĚSTA, 2009: Středověká města na Moravě a v sousedních zemích (Futák, P.–Plaček, M.–Vařeka, P., ed.). Ostrava–Hodonín.
- STŘEDOVĚKÉ SKLO, 1994: Středověké sklo v zemích Koruny České – Mittelalterliches Glas aus den Ländern der Böhmischen Krone. Katalog výstavy (Černá, E., ed.). Most.
- STŘEDOVĚKÝ ČLOVĚK, 2003: Středověký člověk a jeho svět (Le Goff, J., ed.). Praha (ital. orig. L'uomo medievale. Roma–Bari 1996; 1. české vyd. 1999).

- SVÁTEK, J., 2004: Dějiny poprav a katů v Čechách. Praha (oba publikované texty poznamenané dobou vzniku vycházely v letech 1885–1887 v časopise Lumír).
- SVATOŠ, M., 2002: Vzdělanec – učenec – profesor. In: Člověk českého středověku (Šmahel, F.–Nodl, M., ed.), 270–284. Praha.
- SVĚT ŽIVÝCH A SVĚT MRTVÝCH, 2001: Svět živých a svět mrtvých. Soubor studií interdisciplinární pracovní skupiny „Náboženské směry v Asii/Religious trends in Asia (Obuchová, L., ed.). Praha.
- ŠIKULOVÁ, V., 1958: Moravská pohřebiště z mladší doby hradištní – Mährische Gräberfelder der jüngeren Burgwallperiode, Právek východní Moravy I, 88–162.
- ŠIROKÝ, R., 2000: Pitná, užitková a odpadní voda v českých městech ve středověku a raném novověku. Stav a perspektivy archeologického poznání – Wasserversorgung und Wasserentsorgung in den böhmischen Städten des Mittelalters und der frühen Neuzeit Stand und Perspektiven der archäologischen Forschung, PA XCI, 345–410.
- ŠLANCAROVÁ, V., 2001: Přátelské prsteny vrcholného středověku, rkp. nepubl. seminární práce na ÚAM FF MU v Brně, vedoucí práce prof. PhDr. Z. Měřinský, CSc. Brno.
- 2003: Středověké prsteny ze sbírek jihomoravských muzeí a institucí, rkp. nepubl. seminární práce na ÚAM FF MU v Brně, vedoucí práce prof. PhDr. Z. Měřinský, CSc. Brno 2003.
- 2006: Středověké prsteny z Brna – Mittelalterliche Fingerringe aus Brünn, BMD XIX, 57–75.
- 2008: Nálezy středověkých prstenů z jižní Moravy – Funde mittelalterlicher Ringe aus Südmähren, AH 33, 559–566.
- 2010: Fede Rings from Rokštejn Castle – Přátelské prsteny z Rokštejna. In: Zaměřeno na středověk. Zdeňkovi Měřinskému k 60. narozeninám, 448–454, 811–812. Praha.
- ŠMAHEL, F., 1990: Archeologické doklady středověké duchovní kultury – Archäologische Belege der mittelalterlichen Geisteskultur, AH 15, 295–310.
- 1995: Husitská revoluce I–IV. Praha (1. vyd 1993).
- 2002: „Lidé na okraji“ pozdní středověké společnosti. In: Člověk českého středověku (Šmahel, F.–Nodl, M., ed.), 460–481. Praha.
- ŠMELHAUS, V., 1980: Kapitoly z dějin zemědělství a lesnictví. Praha.
- TEMPÍR, Z., 1985: Rozšíření a pěstování zemědělských polních plodin v Čechách v 6.–13. století – Die Verbreitung und der Anbau der Feldfrüchte in Böhmen im 6.–13. Jahrhundert. In: Vznik a počátky českého státu. Referáty z konference Libice 1981, SbNM A XXXIX, 217–220.
- TŘEŠTÍK, D., 1992: Václav a Berengar. Politické pozadí postřížin sv. Václava – Wenzel und Berengar. Die politischen Hintergründe der Haarschur des Hl. Wenzel im Jahre 915, ČČH 90, 641–661.
- TURČAN, V., 1993: K funkcii vody v pohrebnom rituáli včasnostředověkých Slovanov – Zur Funktion des Wassers im Grabritus bei den frühmittelalterlichen Slawen. In: Kultové a sociálne aspekty pohrebného ritu od najstarších čias po súčasnosť (Krekovič, E., ed.), 55–58. Bratislava.
- TURNBULL, S., 2008: Hrady Řádu německých rytířů. Cihlové hrady v Prusku 1230–1466. Fortifikace. Praha (angl. orig. Crusader Castles of the Teutonic Knights (1). The red – brick castles of Prussia 1230–1466. Fortress 11. Botley–Oxford 2003).
- 2010: Hrady Řádu německých rytířů 2. Kamenné hrady v Lotyšsku a Estonsku 1185–1560. Praha (angl. orig. Crusader Castles of the Teutonic Knights (2). The stone castles of Latvia and Estonia 1185–1560. Botley–Oxford 2004).
- UNGER, J. A KOL., 1980: Pohořelice – Klášterka. Pravěké sídliště, slovanská osada a zaniklá středověká ves – Pohořelice – Klášterka. Prähistorische Siedlung, slawische Niederlassung und mittelalterliche Dorfwüstung. Studie Archeologického ústavu Brno VIII/1980, sv. 2. Praha.
- 1984: Středověké votivní předměty z Mušova (výzkum 1977–1979), Sbírkový Regionálního muzea v Mikulově. Mikulov, Regionální muzeum a OV SAK ČSSR v Břeclavi.
- 1985: Hmotná kultura středověké šlechty v archeologických pramenech na Moravě – Die materielle Kultur des mährischen Adels in archäologischen Quellen, AH 10, 323–329.
- 1987: Zum Stand der Hausberg – (Motten) – Forschung in Südmähren, Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 3, 1987, 85–106.
- 1992: Slovo archeologie k počátkům církevní architektury na jižní Moravě, okres Břeclav – Das Wort der Archäologie zu Anfängen der kirchlichen Architektur in Südmähren im Bezirk Lundenburg – Вклад археологии в зарю церковной архитектуры Южной Моравии. Район Бржецлав, JM 28, sv. 31, 7–36.
- 1993: Přínos archeologických výzkumů k dějinám církevní architektury na jižní Moravě – Beitrag archäologischer Forschungen zur Geschichte kirchlicher Architektur in Südmähren. Bezirk Göding, JM 29, sv. 32, 65–84.
- 1994: Archeologický výzkum církevní architektury v jižní části okresu Brno-venkov – Archäologische Untersuchungen kirchlicher Architektur im südlichen Teil des Bezirks Brno – Umgebung, JM 30, sv. 33, 25–33.
- 2000: Pohřební ritus městského obyvatelstva 13. až 18. století v archeologických pramenech Moravy a Slezska – Der Grabritus der städtischen Bevölkerung im 13. bis 18. Jh. in archäologischen Quellen Mährens und Schlesiens, AH 25, 335–356.
- 2002: Pohřební ritus a zacházení s těly zemřelých v českých zemích (s analogiemi i jinde v Evropě) v 1. až

16. století. In: Jaroslav Malina editor, *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie. Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů 9.* Brno.
- 2007: Pohřební ritus a proměny chápání cesty dítěte na druhý svět v prvním a druhém tisíciletí, *ŠZ AÚ SAV 42*, 211–220. Nitra.
- UNGER, J.–HAŠEK, V., 2007: Motten und Hausberge des 13. und 15. Jahrhunderts in Süd- und Mittelmähren, *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 23*, 263–275.
- VACHŮT, P., 2008: Historie archeologických výzkumů raně středověkých pohřebišť na území Moravy a Slezska – Geschichte der archäologischen Grabungen frühmittelalterlicher Gräberfelder auf dem Gebiet Mährens und Schlesiens. In: *Dissertationes archaeologicae brunenses/pragensesque. Supplementum I. Moravskoslezská škola doktorských studií, Seminář 1* (Klápště, J.–Měřínský, Z., edd.), 175–186. Brno.
- VÁLKA, J., 1991: Dějiny Moravy. Díl 1. Středověká Morava – Geschichte Mährens. Teil 1. Mittelalterliches Mähren. *Vlastivěda moravská. Země a lid, NR*, sv. 5. Brno.
- VANÍČEK, V., 2000: Velké dějiny země Koruny české, svazek II, 1197–1250, Praha–Litomyšl.
- 2002: Velké dějiny země Koruny české, svazek III. 1250–1310. Praha–Litomyšl.
- VE STOPÁCH, 2002: Ve stopách sv. Benedikta. Sborník příspěvků z konference Středověké kláštery v zemích Koruny české konané ve dnech 24.–25. května 2001 v Třebíči (Jan, L.–Obšusta, P., edd.). *Disputationes Moraviae 3*. Brno.
- VELÍMSKÝ, T., 1998: K nálezům středověkých poutních odznaků v českých zemích – Zu den Funden der mittelalterlichen Pilgerzeichen aus den böhmischen Ländern, *AH 23*, 435–455.
- VERBÍK, A., 1981: Středověké město. In: *Uherské Hradiště, dějiny města*, 81–124. Brno.
- VERDON, J., 2003: Volný čas ve středověku. Praha (francouzský orig. *Les loisirs au Moyen Âge*. Paris ¹1980, ²1996).
- VESELÁ, P., 2003: Nálezy akvamanilií v Brně, rkp. nepubl. seminární práce na ÚAM FF MU v Brně, vedoucí práce prof. PhDr. Z. Měřínský, CSc. Brno.
- VOJTEK, J.–VOJTKOVÁ, V., 1988: Intestinal parasites of the medieval inhabitants of the Brno city, *Scripta Facultatis Naturalium Universitatis Purkynianae Brunensis 18/2* (Biologia), 73–74.
- WAGNER, E., 2006: Středověk. Doba předhusitská a husitská. Text Miroslav Mudra. *Obrazy mezi kapitoly* Miroslav Hrdina. Praha.
- WALDSTEIN-WARTENBERG, B., 1988, 2008: Die Vasallen Christi. Kulturgeschichte des Johannerordens im Mittelalter. Wien–Köln–Graz (český překlad Rád johanitů ve středověku. Kulturní dějiny řádu. Praha 2008).
- WALLISOVÁ, M., 1998: První etapa výzkumu židovského hřbitova na Novém městě pražském. *Předběžná zpráva, Archaeologia Pragensia 14*, 141–148.
- WOLF, D. H., 2006: *Internationales Templarlexikon*. Salzburg (1. Aufl. Innsbruck 2003).
- WOLLMAN, F., 1920, 1921, 1923, 1926: Vampyrické pověsti z oblasti středoevropské, *Národopisný věstník československý XIV*, č. 1, 1–16, č. 2, 1–57; *XV*, č. 1, 1–58; *XVI*, č. 1–2, 80–96, č. 3, 133–149; *XVIII*, 133–161.
- ŽEMLIČKA, J., 1997: Čechy v době knížecí (1034–1198). Praha.
- 2002: *Počátky Čech královských. Proměna státu a společnosti*. Praha.
- ŽENA, 2008: Žena v českých zemích od středověku do 20. století (Lenderová, M.–Kopičková, B.–Burešová, J.–Maur, E., edd.). Praha.

Zusammenfassung

Zu einigen Aspekten des Alltags- und Feiertagslebens des mittelalterlichen Menschen in Mähren und Schlesien

Das Alltags- und Feiertagsleben des mittelalterlichen Menschen stellt ein sehr umfassendes Gebiet der interdisziplinären Forschung dar, zu welcher neben der eigentlichen historischen Forschung, der Ethnologie, Kunstgeschichte, Religionswissenschaft sowie eine Reihe naturwissenschaftlicher Disziplinen, wie etwa die Anthropologie, Paläozoologie, Paläobotanik, Parasitologie und Mikrobiologie, auch die Archäologie in bedeutendem Maße ihren Beitrag leistet, und zwar zum Einen durch die Gewinnung von einer Reihe von Ökofakten zwecks weiterer, von den oben erwähnten naturwissenschaftlichen Fächern durchgeführter Analysen, und hauptsächlich dann durch die eigene Forschung in Verbindung mit den gewonnenen Belegen materieller beweglicher und unbeweglicher Denkmäler und ihrer Klassifizierung, Chronologie und breiteren Deutung der historischen, sozialen und auch geistigen Zusammenhänge. Wesentlich ist auch die chronologische Dimension, auf der einen Seite das frühe Mittelalter, wobei Erkenntnisse über Denkmäler der Sachkultur die Hauptrolle spielen und erst ab der Zeit Großmährens auch Erwähnungen über diesen Bereich in schriftlichen und künstlerischen Denkmälern, welche die geistige Dimension der Zeit widerspiegeln, allmählich hinzukommen. Ab dem 13. Jahrhundert dann werden die primären Informationen in vielen Bereichen von schriftlichen Quellen geliefert, wobei in einigen von ihnen archäologische Befunde und Belege jedoch unersetzlich sind. Ebenfalls hervorzuheben sind die unterschiedlichen Aspekte dieser Forschungen in den verschiedenen sozialen Milieus, die Welt des Adels einschließlich ihrer Sitze, die der Kirche mit Betonung auf das Leben von Klostersgemeinden, der komplizierte wirtschaftliche, politische und

soziale Organismus der mittelalterlichen Städte und das Grundelement der Struktur der mittelalterlichen Besiedelung, die Dörfer und ihre Einwohner. Eine besondere Rolle spielt hier auch die Stellung der Frau, die Intelligenz, die ärmsten Gesellschaftsschichten u.a.

Ein Beispiel für die jeweiligen Betrachtungsweisen und Aspekte dieser Problematik können gerade die mittelalterlichen Städte liefern: 1. Die Formung des städtischen Raumes im 13. Jahrhundert, als feste Steuern und der bemessene Stadtgrundriss bis auf Ausnahmen unveränderliche Konturen erhielt und die Bewegungen der Bürger in der Stadt grundlegend modifizierten. In den archäologischen Quellen lassen sich erstmals seit der Antike Wohn- und Straßenterrains unterscheiden. In einigen Fällen können wir in der Zeit des frühen Mittelalters in der Definition von F. Hoffmann von sogenannten Protostädten reden, worunter sich etwa Mikulčice, die Agglomeration Staré Město – Uherské Hradiště, ab dem 10. Jahrhundert Prag, und in Mähren ab dem 11. Jahrhundert wohl auch Olmütz einordnen lässt. An diesen Fundstellen kann man, wie vereinzelt auch in weiteren Zentren (Staré Zámky beim Brünnner Stadtteil Lišeň), eine kompliziertere Stratigraphie antreffen, wohingegen andere, wie beispielsweise Břeclav-Pohansko, lediglich über das Gelände verstreute, eingetiefte Objekte und Spuren von unterirdischen Objekten aufweisen. 2. Der Wandel der Wohnkultur und die Realisierung von mehrteiligen – ursprünglich – Fachwerkhäusern mit Kellern und ungleichmäßig ausgeführter Mauerung aus Stein bzw. Ziegeln. 3. Können wir die Hygiene nennen, besonders den Bezug zum Abfallareal und der dazu bestimmten Objekte, d. h. Abfall- und Fäkalgruben, vor allem jedoch allgemein die Kenntnis der gesundheitlichen Verhältnisse in den Städten, die Vertilgung von Ungeziefer usw. Es ist nämlich allgemein bekannt, dass die hygienischen Verhältnisse in den Städten einen rückläufigen Bevölkerungszuwachs aus eigenen Quellen beeinflussten, der durch Migration aus dem Umland, d.h. in den meisten Fällen aus kleineren Untertanenstädten und Städtchen, kompensiert werden musste. Den 4. Bereich bilden Verpflegung und Tischkultur sowie ihre Erscheinungsformen in materiellen Denkmälern, Keramik und Glas, Artefakte aus Metall, aber auch die Zusammensetzung der Verpflegung, wie sie anhand des aus den Fäkalgruben gewonnenen paläobotanischen Materials und des aus den Abfallschichten und Müllhalden stammenden paläozoologischen Materials festgestellt wurde. Folgende Bereiche dürfen ebenfalls nicht unbeachtet bleiben: 5. Bekleidung, 6. Beschäftigung der Stadtbewohner, 7. Unterhaltung und Freizeit, 8. Geistliches Leben zwischen Haus und Kirche sowie die damit verbundene, durch die städtischen Schulen repräsentierte Bildung und 9. Angelegenheiten, welche die Verteidigung der Städte betreffen, in denen es im Unterschied zu den Residenzen des höheren und auch niederen Adels ein verhältnismäßig geringes Vorkommen an Militaria gibt. Beiseite gelassen wird die Problematik des Rechts, die in den materiellen Quellen ein spezielles Gebiet der Rechtsgeschichte darstellt und die, wenn man von der Untersuchung von Hinrichtungsstätten einmal absieht, praktisch nicht greifbar ist.

Wie bei der Stadt, welche die komplizierteste Siedlungsstruktur des Hochmittelalters darstellt, ließe sich unter Weglassung einiger Aspekte auch das Leben im hochmittelalterlichen Dorf in ähnlichen Kategorien charakterisieren. Im Unterschied zur Stadt jedoch mit handwerklicher Produktion und Fernhandel sowie der örtlichen Marktfunktion, unter Betonung der Agrarproduktion und ihres Systems, wobei diese offenen Agrarsiedlungen im frühen Mittelalter ein geradezu dominantes Element der Besiedelung und Produktion darstellen. Eine eigenständige Kategorie bilden Fundstellen mit Befestigungen, ausgenommen die Städte. In der ersten Phase die landesherrlichen Burgen und sogenannten Herrenhöfe, wo auch der sich konstituierende Adel in seiner primären Phase residierte, ab ungefähr Mitte des 13. Jahrhunderts dann Steinburgen als Sitze des höheren Adels und sogenannte Hausberge, Objekte vom Typ „Motte“ und Festungen als Sitze des niederen Adels. Ihre Rolle in der Verwaltung der Landesherrschaften war sowohl bezüglich älterer, in Mähren ab Beginn des 11. Jahrhunderts angelegter, landesherrschaftlicher Holz-Lehm-Befestigungen des frühen Mittelalters, als auch bei Steinburgen, die während der Herrschaftszeit von Přemysl Ottokar I. (1155/1165 bis 1167–1230, Markgraf von Mähren 1179, erste Regierung in Böhmen 1192–1193, zweite Regierung 1197, König 1198, Erbrecht 1212) ungefähr ab dem zweiten Jahrzehnt des 13. Jahrhunderts und in Mähren unter der Herrschaft seines Bruders, dem Markgrafen Vladislav III. (I.) Heinrich (nach 1160–1222, 1197 zum Herzog von Böhmen gewählt, verzichtete dann aber auf den Titel, faktisch ab Ende des ersten Jahrzehnts des 13. Jhs. Markgraf von Mähren) erbaut worden waren, neben der militärischen Funktion eine vorrangig verwaltungsmäßige, obgleich sich über die Terminologie diskutieren lässt, ob es sich um sogenannte Kastellanburgen handelte oder ob – wie es scheint – die Skala solcher Fundstätten in Mähren und Schlesien einschließlich der Funktionen noch weitaus bunter war. Gleichermaßen verhielt es sich ab Mitte des 13. Jahrhunderts auch mit den Steinburgen des Adels sowie mit kleineren Objekten wie Festungen und den sogenannten Hausbergen, von wo aus der niedere Adel seine kleinen und häufig zerstückelten Anwesen verwaltete. Abschließend müssen auch kirchliche Institutionen erwähnt werden, insbesondere Klöster und Kapitel mit ihren speziellen Funktionen sowie industrielle Objekt, vor allem wenn es sich um spezialisierte Zweige mit ausgereifter Infrastruktur handelte, wie etwa dem Abbau von mineralischen Rohstoffen und ihre Weiterverarbeitung, der Glasproduktion, Teer- und Kalkgewinnung u. ä. Mit diesen Zweigen hängen wiederum die speziellen Lebensbedingungen für beispielsweise die Bergbau-, Hütten- oder Glasindustriegemeinschaften zusammen, und damit vergleichbar etwa auch die Bauhütten und weitere spezialisierte Zweige mit anspruchsvoller Arbeitsorganisation.

Die ganze umfangreiche Problematik kann auch vom allgemeinen Gesichtspunkt des alltäglichen Lebens des Menschen „von der Wiege bis zur Bahre“ mit all seinen Aspekten beleuchtet werden, einschließlich der jeweiligen Spezifika der einzelnen sozialen Schichten und Gruppen. Hier gibt es jedoch eine Reihe

von Faktoren, die in den archäologischen Quellen schwer greifbar sind, oder umgekehrt lediglich auf ihrer Grundlage gewonnen wurden. Beginnen wir mit der Schwangerschaft und der Geburt des menschlichen Individuums, wo uns lediglich nicht ganz eindeutige Erwähnungen schriftlicher Quellen zur Verfügung stehen, Parallelen zu verschiedenen, mit Geburt und Taufe verbundenen Bräuchen und Praktiken finden wir in ethnologischen Belegen des gewohnheitsmäßigen Zyklus der Familie und konkrete statistische Angaben über etwa die Kindersterblichkeit, Todesfälle von Neugeborenen und der Gebärenden u.ä. werden von der historischen Demographie geliefert, für das Mittelalter, besonders für seine Frühzeit dann im Rahmen der anthropologischen Forschungen der Paläodemographie und Paläopathologie, und zwar gerade auf Grundlage von archäologischen Grabungen auf Gräberfeldern und Friedhöfen des frühen bis hohen Mittelalters und der frühen Neuzeit. Aber auch hier bleiben eine Fülle von offenen Fragen, wie beispielsweise das relativ geringe Vorkommen von Kindergräbern im Gegensatz zu den anhand von schriftlichen Quellen gewonnenen Analogien einer hohen Säuglings- und Kindersterblichkeit im hohen und späten Mittelalter bzw. in der Neuzeit des 17. – 19. Jahrhunderts, für die bereits Angaben aus den Matrikelbüchern zur Verfügung stehen. Für diese Feststellung hat man verschiedene Erklärungen. Es wird darauf hingewiesen, dass diese Bestattungen aufgrund flacher Grabgruben und des der Zersetzung unterliegendem Knochenmaterials schlecht erhalten sind, nach der Durchsetzung des Christentums auch durch den pietätlosen Umgang mit ungetauften Säuglingsleichen u. ä., oder man erklärt dieses Phänomen sogar mit dem Überdauern des heidnischen Brauchs der Massentötung von Neugeborenen, besonders von kränklichen Kindern und Mädchen. M. Stloukal äußerte einst eine abweichende Hypothese für die Erklärung ihrer geringen Anzahl in der frühen Neuzeit, in unserem Fall auf Skelettgräberfeldern des 7.–8. Jahrhunderts mit gegossenen Garnituren im Karpatenbecken und den Nekropolen aus der Mittelburgwallzeit (9.–1. Hälfte 10. Jh.) bis zur Jungburgwallzeit (2. Hälfte 10. – 12. Jh.). Er vermutet, dass man nicht von den demographischen Angaben ausgehen kann, die aufgrund von Matrikeleinträgen des 17. – 19. Jahrhunderts mit sehr hoher Säuglings- und Kindersterblichkeit gewonnen wurden, besonders in den Städten. Er formuliert die Hypothese in der Form, dass die Situation gerade im frühen Mittelalter anders war, insbesondere im Hinblick auf die rurale Gesellschaft und die nicht vorhandene mikrobiologische Verbundenheit zwischen den einzelnen mehr oder weniger isolierten Siedlungsbezirken. Auch die relativ lange Stillzeit könnte dabei eine Rolle gespielt haben.

Als Beispiel können wir hier jedoch den in hiesiger Umgebung bislang unikaten Fund eines Bauopfers von der Burg Ruckstein (Rokštejn, Katastergebiet Panská Lhota, Stadt Brtnice, Kreis Jihlava, Mähren) anführen. An der südwestlichen Ecke des Hauptturms wurde der Leichnam eines Neugeborenen in einer Felsspalte deponiert, bei dem es sich der DNA-Analyse nach um ein höchstens eine Woche altes Individuum männlichen Geschlechts handelt. Außer diesem kompletten Skelett, das keinerlei Spuren aufweist, die auf einen gewaltsamen Tod hindeuten würden, enthielt die ansonsten sterile Verfüllung des Objektes das Fingerglied eines ungefähr einjährigen Kindes. Die Deponierung dieses Neugeborenen in der Felsspalte lässt sich zeitlich der Gründungszeit der Burg zuordnen, d. h. ungefähr dem letzten Drittel des 13. Jahrhunderts (1289 erstmals in schriftlichen Quellen erwähnt). Das Skelett des Neugeborenen stellt ein typisches Bauopfer dar, in vorliegendem Falle mit offensichtlicher apotropäischer (Unheil abwendender) Funktion. Es stellt sich die naheliegende Frage, wie es möglich ist, dass in der „zivilisierten“ 2. Hälfte des 13. Jahrhunderts, als sich in den böhmischen Ländern das Christentum schon lange durchgesetzt hatte, solche alten heidnischen Bräuche und Vorstellungen praktiziert wurden. Im Hinblick darauf, wie lange verschiedene, manchmal bereits transformierte vorchristliche Bräuche, Zeremonien und Handlungen im Volksglauben und in einer ruralen Umgebung überhaupt bis zur Neuzeit beibehalten wurden, lässt sich jedoch davon ableiten, dass im Hinblick auf die vermutlich nicht vollzogene Taufe des deponierten Neugeborenen einerseits kein christliches Ritual verletzt wurde und andererseits alte vorchristliche Glaubensvorstellungen von der Schutzfunktion des Bauopfers eines Neugeborenen erfüllt wurden. Diese Praktiken werden überdies auch durch die folklorhafte Präsentation angedeutet. Bei dem einzelnen Fingerglied des einjährigen Kindes könnte es sich auch um ein Amulett handeln.

Auf die Geburt folgte die Taufe, was in schriftlichen Quellen und in ethnologischen Materialien ebenfalls detailliert dokumentiert ist. Während der Christianisierung betraf sie jedoch nicht nur Neugeborene, sondern auch erwachsene Individuen. Ein Beleg dafür sind nicht nur die Baptisterien, sondern auch eine Gruppe von Bleikreuzen aus dem Raum Südmährens und Nieder- und Oberösterreichs, die höchstwahrscheinlich aus der Zeit Ende 9. und Anfang 10. Jahrhundert stammen und als sogenannte „Taufgeschenke“ bezeichnet werden, die ein Katechumen zum Andenken an die Taufe erhielt. Ferner können wir Taufbecken nennen, die uns im Falle von Exemplaren aus Stein auch aus archäologischen Funden bekannt sind.

Die Zeit der Kindheit und des Erwachsenwerdens ist ebenfalls mit einer Reihe von Initiierungszereemonien und Übergangsriten verbunden, die beispielsweise eine radikale Umwandlung der sozialen Stellung eines Individuums zur Folge hatten. Viele kennen wir lediglich aus Erwähnungen in schriftlichen Quellen, wie beispielsweise die Tonsur von Fürst Wenzel oder von ethnologischen Belegen her. Hierher gehört auch das große Gebiet der Kinderspielzeuge, das außer durch Erwähnungen in literarischen Denkmälern und in der bildenden Kunst des Mittelalters auch durch Funde von Keramikfigurinen oder etwa Miniaturschwertern aus Holz und durch weitere Artefakte belegt ist. Erwähnen muss man auch die Spiele und Unterhaltung der Erwachsenen, wie das Würfelspiel und Wurfzabel, Tricktrack, Schach, Karten u.ä., die ähnlich wie die Prostitution in Freudenhäusern sehr häufig angeprangert wurden.

Ein eigenes Gebiet stellt hier dann das Schulwesen und die Bildung an sich dar, die sich in jener Zeit

ausschließlich in der Hand der Kirche befand. Wenn wir das frühe Mittelalter mit der ausschließlichen Bindung an den Klerus einmal beiseite lassen – sei es in der Hand von Angehörigen der verschiedenen Orden oder in der von anderen Geistlichen – bringt gerade das 13. Jahrhundert und die Entstehung der Rechtsstädte des Hochmittelalters einen klaren Umbruch in der Form, dass die Bildung in den an Pfarrkirchen gebundenen städtischen Schulen auch eine breite Schicht der Stadtbevölkerung erreichte. Diese Schulen boten im sogenannten Trivium eine Grundbildung und stellten für begabte Schüler eine Vorbildung für ein späteres Studium an den nördlich der Alpen und östlich des Rheins ab Ende der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts gegründeten Universitäten des Mittelalters dar. Die Matrikel der Krakauer und Wiener Universitäten (die der Prager Universität sind außer einigen Fragmenten leider nicht erhalten geblieben) liefern uns eine Reihe von Belegen über Studenten aus Mähren und Schlesien. Direkte archäologische Belege von mit einer städtischen Schule verbundenen Gegenständen liegen uns aus Olmütz von St. Moritz vor, wo bei der von J. Bláha durchgeführten Rettungsgrabung beispielsweise Wachstafeln, Stili, gedrechselte Tintenfässer, kleine Töpfchen mit den Initialen der Schüler und ein beschädigter Schuh gefunden wurden, der von einem ungezogenen Schüler mit einem Blatt mit lateinischer Grammatik ausgebessert wurde, welches das Deklinationsmuster des Namens „Felix“ enthält. Aus Olmütz und Kremsier stammen noch weitere Belege für Stili.

Allgemein hängt mit der Religiosität der breiten Bevölkerungsschichten in den Städten auch das Pilgerwesen auf dem Land zusammen, was in den mit Santiago de Compostela verbundenen Jakobsmuscheln seinen Ausdruck findet, die wir aus Most oder von der Brünner Jakobskirche her kennen. Ferner handelt es sich um in Olmütz und in Černá Hora bei Blansko gefundene Pilgerzeichen. Es tauchen auch verschiedene Votivgegenstände auf, und zu den Belegen der geistlichen Kultur zählen beispielsweise die von der Herstellung von Rosenkranzperlen übrig gebliebenen Negative und einzelne Perlen (Brünn, Olmütz). Aus Olmütz sind sogenannte Jesuskindfiguren bekannt, bei denen es sich um Neujahrsgaben handelt, welche die Bürger vor der aufkommenden Reformation, d. h. im späten 15. und in der 1. Hälfte des 16. Jahrhunderts, untereinander austauschten. Unter den Funden tauchen erst ab dem späten 15. Jahrhundert häufiger auch Bestandteile von Buchbeschlägen auf (Brno – Pekařská [Bäckergasse] /Buhecken, 2 Buckel/, Minoritenkloster). Ferner sind uns Teile von Musikinstrumenten bzw. ganze Exemplare usw. bekannt. Der Steg eines Saiteninstruments stammt aus der Brünner Rathausgasse (Radnická) und kann wahrscheinlich dem 15. Jahrhundert zugeordnet werden.

Sehr wenige Erkenntnisse liefern uns die archäologischen Funde über die ebenfalls in schriftlichen und ethnologischen Belegen dokumentierten Hochzeitszeremonien. Hier wird auch die doppeldeutige Beziehung zum menschlichen Körper, zur Körperlichkeit und der sexuellen Beziehung gegenständlich, die im Verhältnis der Kirche zur Ehe und durch eine Reihe von sich daraus ergebenden Geboten und Verboten in Erscheinung tritt. Mit der Hochzeit hängen auch sogenannte Freundschaftsringe und weitere Schmuckarten zusammen. Schließlich gelangen wir zur letzten Reise des Menschen, zum Tod und zu den Begräbniszeremonien. Weiter oben wurde bereits erwähnt, dass Grabungen auf Gräberfeldern und Friedhöfen vom archäologischen Gesichtspunkt aus die wesentlichen Informationen zu dieser Problematik liefern. Die gewonnenen Daten werden dann neben den Erkenntnissen über Begräbnisriten und Bräuche sowie über die soziale Struktur der beigesetzten Bevölkerung im Rahmen der anthropologischen Forschungen von der Paläodemographie verwendet, ferner werden der physische Zustand der Bevölkerung und ihr Typ ermittelt sowie Verletzungen einschließlich möglicher Todesursachen von der Paläopathologie an Hartgeweben untersucht. Eine große, bislang offene Frage bleibt die Erklärung der Ursachen für die Brachycephalisation der europäischen Bevölkerung, die gerade an der Wende vom Früh- zum Hochmittelalter erfolgte. Neue Möglichkeiten für die Forschung liefert dazu die DNA-Analyse. Besondere Beachtung haben Beisetzung von bedeutenden historischen Persönlichkeiten verdient. Mit der Problematik des Begräbnisritus sind auch Vampirglaube und andere Bräuche, Särge und weitere Grabvorrichtungen sowie Grabsteine und Grabmale verbunden.

Abschließend noch einige Anmerkungen zur Hygiene (speziell zur Pestepidemie, dem sog. „schwarzen Tod“ und zur Mentalität), zur mittelalterlichen Medizin und zum Heilwesen sowie zur Verpflegung des mittelalterlichen Menschen einschließlich der jeweiligen Unterschiede in den verschiedenen sozialen Milieus. Aus schriftlichen Quellen und archäologischen Freilegungen kennen wir auch Heilbäder, die sowohl in städtischer, als auch in ländlicher Umgebung und auf Adelssitzen belegt sind. Eine selbständige Rolle spielten die Heilbäder, die bei Mineralquellen u. ä. gegründet worden waren. Zu den hygienischen Bedürfnissen zählen auch archäologische Funde von vor allem Kämmen und Ohrlöffeln und von Aquamanilen. Aus einer Iglauer Fäkalgrube stammt ein Haarbüschel und aus Brünn stammen Zöpfe. Im Rahmen der mittelalterlichen Medizin und Wundheilkunst sind beispielsweise Belege von chirurgischen Instrumenten selten, und erst aus der frühen Neuzeit existieren Gegenstände und Fundsituationen, die mit Apotheken und der Pharmazie verbunden sind. Wichtige Erkenntnisse würden zweifelsohne Grabungen in mittelalterlichen Spitälern und auch Kommenden liefern, die bereits ab dem 13. Jahrhundert zur stabilen Ausstattung großer, landesherrlicher Städte gehörten und gegen Ende des 14. und Anfang des 15. Jahrhunderts auch in vielen Untertanenstädten gegründet worden waren. Andererseits steht uns eine riesige Fülle an Erkenntnissen über die Zusammensetzung der Verpflegung zur Verfügung, die anhand von Analysen der paläobotanischen und paläozoologischen Funde gewonnen wurden.

Die Archäologie und der Alltag der mittelalterlichen Stadt

Wenn wir die Belege über die Produktion oder das Wohnen einmal außer Acht lassen, liefert uns die Archäologie nur in einer unrepräsentativen Auswahl Informationen über das Alltagsleben der mittelalterlichen Bürger, die wesentlich von der Art des Materials beeinflusst werden, aus welchem die aus Haushalten oder von Personen stammenden Ausstattungsgegenstände jeweils hergestellt wurden.

In den Städten bildeten sich besonders in den ersten Jahrzehnten nach ihrer Gründung auf den Flächen der Parzellen, der Verkehrswege und Marktplätze noch Abfallschichten. Nach und nach begann man – wenn auch ungleichmäßig – mit dem Abfall weniger willkürlich umzugehen. Bereits in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts tauchen die ersten zweckgebundenen Objekte auf – Abfall- und Fäkalgruben – ein Novum, das dem mitteleuropäischen Alltag in den vorhergehenden Jahrhunderten unbekannt war. Die älteste dieser Gruben überhaupt, zumindest was Mähren betrifft, kennen wir aus Brünn und stammt noch aus der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts. Es stellt sich natürlich die Frage, ob die ältesten Gruben aus Opava oder Olmütz, die bislang frühestens eher der zweiten Hälfte jenes Jahrhunderts zugeordnet wurden, im Rahmen der künftigen Auswertung nicht in den gleichen Zeitraum zu legen sind, wie die Brünnener Grube. Diese schachtartigen, bisweilen unbefestigten, häufig mit Holz und ab der frühen Neuzeit auch mit einem Mauerwerk ausgekleideten Gruben dominieren im Umgang mit dem Abfall im Grunde genommen bis zur späten Neuzeit, in ländlicher Umgebung gibt es sie stellenweise bis heute. Leider existieren in der böhmischen und mährischen Archäologie nicht viele Objekte dieser Art, die komplex bearbeitet und publiziert wären, d. h. nicht nur einschließlic der Artefakte, sondern auch der Ökofakten, Tierknochen u.ä. Mit ihrer Nutzung sind einige bislang ungeklärte Fragen verbunden, die ihre wiederholte Reinigung und die Gründe betreffen, warum sie aufgegeben und durch andere, für gewöhnlich in dichter Nachbarschaft liegende Gruben ersetzt wurden. Eine offene Frage bleiben auch die Unterschiede im in- und derselben Stadt festgestellten, zeitlichen Nutzungsintervall der Gruben, während auf einigen Parzellen eine zusammenhängende Nutzungsfolge von Gruben aus der Zeit vom 13. – 16. Jahrhundert erfasst wird, bestehen andernorts relativ große zeitliche Lücken, und umgekehrt kann in wiederum anderen eine sehr dichte Nutzungsfolge solcher Objekte festgestellt werden. Gerade das Auftreten von Auskleidungen wird als Indiz für ein absichtliches Reinigen der Gruben angesehen. Es scheint jedoch, dass in Brünn auch einige Gruben gereinigt wurden, die keine Verschalung besaßen, jedoch in relativ tragfähige Lössböden eingetieft waren. Die bislang am besten ausgewerteten Nutzungsfolgen von Gruben in den Höfen einiger Häuser in Most lieferten ein relativ plastisches Bild dieser Quellenart. So ergab sich beispielsweise aus der Datierung von 11 Gruben hinter dem Haus Nr. 224, dass sie 25-30 Jahre genutzt worden waren, wobei ab dem 16. Jahrhundert Gruben mit einer deutlich längeren Nutzungsdauer aufkamen.

Die Nutzung der Gruben im Hochmittelalter betrifft vor allem mittelgroße und große Städte mit hoher Einwohnerdichte, darüber hinaus mit den entsprechenden hydrogeologischen Verhältnissen. Die Bewohner der wahrscheinlich 1257 auf dem Inundationsgebiet des Flusses March gegründeten Königsstadt Uherské Hradiště lösten das Problem der Abfallentsorgung auf traditionelle Art und Weise, d. h. durch Aufschichtung, stellenweise noch bis zum 15. Jahrhundert. Aus dem 13. Jahrhundert ist eine einzige Grube bekannt (Masaryk-Platz / Hradební-Str.), weitere Gruben lassen sich erst in das späte 15. Jahrhundert datieren (Otakarova-Str.).

Die Informationen, die wir aus dem Inhalt von Abfall- oder Fäkalgruben erhalten, betreffen mehrere Bereiche der materiellen Kultur, im Optimalfall (feuchte Umgebung ohne Sauerstoffzufuhr) einschließlich einiger Arten von Erzeugnissen aus organischem Material, bzw. Resten davon, sowie Ökofakten. Die mit Verfüllungen zusammenhängenden Fundkomplexe, welche die Primärfunktion widerspiegeln, d. h. eine Kombination aus Fäkalabfall und Haushalts- besonders Küchenabfall, geben Auskunft über die Kultur der Speisenzubereitung (Küchenkeramik) und die Tischkultur (Tischkeramik, Holzgefäße, Hohlgläser), in geringerem Maße über die Aufbewahrung von Lebensmitteln (Vorratsbehälter, einige Arten von Holzgefäßen), über die Zusammensetzung der Speisen, über einige hygienische Gewohnheiten (Moos), über Frisuren (Zöpfe, Haare) sowie über die Bekleidung (besonders Schuhe). Hier taucht auch Produktionsabfall auf, bisweilen in beträchtlichen Konzentrationen (Schlacke). Beachtenswert sind einige Funde von Schusterleisten. Bisweilen begegnet man auch bei den Funden Gegenständen, die in weitere Lebensbereiche des mittelalterlichen Menschen hineinreichen. Dabei handelt es sich um verlorene Münzen, Kinderspielzeug und Kollektionen aus städtischen Schulen (Olmütz, Lübeck). Zu den außergewöhnlichen Gegenständen zählt ein Schwert aus Brünn und eines aus einer Fäkalgrube in Jihlava.

Eine der Krankheitsquellen in den mittelalterlichen Städten waren die schlechten hygienischen Verhältnisse, die im 13.–15. Jahrhundert unter anderem durch die Verunreinigung der Wasserquellen mit Mikroorganismen und Parasiten gegeben waren. So musste etwa das Grundwasser in Brünn mindestens ab Ende des 13. Jahrhunderts vom Inhalt der Fäkalgruben kontaminiert gewesen sein, von denen die tiefsten, schon als sie angelegt worden waren, bis unter den Grundwasserspiegel reichten und das Sickerwasser mit den Mikroorganismen durch die schlecht isolierten Brunnenwände drang. In günstigeren Fällen wurden oberirdische Quellen genutzt, die außerhalb des Stadtkerns entsprangen, manchmal aber auch oberirdische Gewässer. Die Frage der Wasserversorgung war für die mittelalterliche Stadt von Schlüsselbedeutung. Ab der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts begegnet man beispielsweise in Brünn, in Uherské Hradiště und auch in anderen Städten Brunnen, die auf Parzellen lagen, ferner auch öffentlichen Brunnen an Verkehrswegen,

z. B. in Brünn bereits ab dem ersten Viertel des 13. Jahrhunderts. Erst gegen Ende des 14. Jahrhunderts, und zwar im Jahr 1389, wurde in Jihlava eine Wasserleitung errichtet, in Brünn erst nach 1415, danach in Olmütz und an anderen Orten.

Ein umfangreiches Kapitel stellen die Informationen dar, die uns die Ökofakten liefern, die aus den Verfüllungen der Fäkal- und Abfallgruben und aus anderen eingetieften Objekten bzw. Oberflächenschichten stammen. Skelette von verendeten Tieren (Most, Uherské Hradiště) deuten an, dass Nutztiere einschließlich Hunden im Rahmen der einzelnen Parzellen gehalten wurden, meistens kann jedoch davon ausgegangen werden, dass sie vom Land oder aus den Vorstädten zu den Schlachtbänken gebracht wurden. Tierhaltung wird auch durch spezialisierte Objekte angedeutet, wie Ställe mit Holzböden und oberirdische Objekte mit Wänden aus leichtem Flechtwerk mit verschiedenen, häufig runden Grundrissen (Uherské Hradiště). Uns stehen auch eine Reihe paläobotanischer Analysen zur Verfügung, beispielsweise von Fundstellen aus Brünn, Opava, Olmütz, Uherské Hradiště und Uherský Brod.

Im Verlauf der zweiten Hälfte des 13. und 14. Jahrhunderts hat sich die Zusammensetzung von Küchen- und Tischkeramik in den Hauptzügen stabilisiert und ist gegenüber dem frühen Mittelalter deutlich formenreicher. Die letzte Errungenschaft stellen Becher dar, deren goldenes Zeitalter das 15. Jahrhundert war. Zusammen mit Aquamanilen, die in städtischer Umgebung bereits vor Mitte des 13. Jahrhunderts aufkommen, und Hohlgläsern, die ungefähr im gleichen Zeitraum aufzutreten beginnen, meistens importiert wurden und über die soziale Stellung der Bewohner der jeweiligen Fundumgebung Auskunft geben. Es handelte sich hier um eine beträchtliche Bereicherung der Tischkultur und es ist bemerkenswert, dass der, wenn auch nur in einem begrenzten Gebiet massenhaft verbreitete sogenannte „Brünner Becher“, der, ähnlich wie die Lošticer Keramik und -Becher auch in die Nachbarländer exportiert wurde, seine Formenentwicklung irgendwann in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts beendete und in dieser Form den Dreißigjährigen Krieg erlebte. In dessen Verlauf bzw. spätestens Mitte des 17. Jahrhunderts nahm seine Nutzung ein relativ jähes Ende.

Ein deutliches Novum gegenüber der Zeit vor dem 13. Jahrhundert brachte das Hochmittelalter auch in das Sortiment der Holzgefäße, vor allem durch eine massenhafte Verbreitung von geböttcherten Holzschalen, in geringerem Maße begleitet von gedrechselten und mit dem Stechisen hergestellten Gefäßen (bes. die Funde aus den Fäkalgruben in Jihlava). Manchmal begegnet man in den Gruben auch Möbelresten, die häufig nicht näher bestimmbar sind (verschiedene kleine Tafeln mit Löchern). An weiteren Gegenständen aus Holz kamen Löffel, Messergriffe, ferner ein Flaschenzug (Vysoké Mýto), ein Kerzenleuchter und eine Spule zutage.

Funde aus Metall, insbesondere Gegenstände aus Eisen, waren auf den Parzellen der mittelalterlichen Städte in relativ geringer Zahl vertreten, es dominieren Nägel, Fragmente verschiedener Beschläge u. ä. Überraschend karg sind auch Fundkomplexe aus den Brandtrümmern der Kellerteile der Holz-Lehm-Häuser (Beispiel Brünn), obgleich hier auch gewisse Ausnahmen existieren (eine unbearbeitete Kollektion von einer durch einen Brand zerstörten, in den Boden eingelassenen Holzkammer in der Soukenická-Str. in Uherský Brod aus der Zeit um 1470 mit u. a. Militariafunden, Teilen einer Plattenrüstung, einer Lanze). Eine gewisse Ausnahme stellen diesbezüglich die Siedlungsschichten aus dem 13. und 14. Jahrhundert in Uherské Hradiště dar. Der Mangel an Militaria in den Fundkomplexen aus den Städten (die am häufigsten Pfeilspitzen enthielten) stellt wohl den deutlichsten Unterschied gegenüber den Adelssitzen dar, zu nennen wären hier ein in die zweite Hälfte des 13. Jahrhunderts datiertes Schwert aus Brünn, ein Schwert aus der Fäkalgrube in der Dominikanergasse (Dominikánská) in Jihlava und ein Dolch mit Holzgriff aus der Straße Obránců míru, ebenfalls in Jihlava (beide Artefakte aus der 2. Hälfte des 14. Jahrhunderts); ferner eine Dolchscheide aus der Brünner Rathausgasse (Radnická) Nr. 8 und der Holzgriff eines ebenfalls dort gefundenen Dolches.

Im Falle der aus der Ikonographie von Kacheln bezogenen Informationen kann nicht strikt zwischen dem Milieu der Stadt und des Adels unterschieden werden, da in den Städten, die – was den Lebensstil betrifft – zum Adel emporblickten, einige ähnliche Motive auftauchten (Heraldik, Turniere, Zweikämpfe, manchmal mit einer Rauferei verbundene Spiele u. ä.). In städtischer Umgebung häufig anzutreffen sind Belege für den Warenaustausch, vor allem Münzen, ferner eine Klappwaage und Schalenengewichte.

Das Beispiel Brünn

Hinsichtlich der in den Funden ab Mitte des 13. Jahrhunderts vertretenen Arten der Pflanzenwelt und der Schlachttiere gilt im Wesentlichen der Grundsatz, dass wir diese im Grunde genommen das ganze Mittelalter über antreffen. Leider fehlt es an Analysen von Krusten an einigen Gefäßen, die zweifellos organischen Ursprungs sind und offenbar besonders mit der Zubereitung damals beliebter Breiarten zusammenhängen. Das Vorkommen von Getreidekörnern ist spärlicher, als es ihrer tatsächlichen Verwendung entspräche, Grund dafür kann ein überwiegender Bezug von Mehl von auswärts sein. Andererseits sind noch im 14. Jahrhundert auf einigen Parzellen Gruben belegt, die in ihrer Form stark an Getreidegruben erinnern (in der Krapfengasse / Kobližná / Nr. 3 und Josefgasse / Josefská / Nr. 8), obgleich diese Funktion bei ihnen durch Getreidefunde bislang nicht exakt belegt werden konnte. In den Verfüllungen taucht zweireihige Gerste auf, ferner Hafer, Hirse, gemeiner Weizen und Saatroggen. Der außergewöhnliche Fund von einigen Kilogramm verbrannter Hirse mit einer Fülle von Begleitunkraut stammt aus dem Boden des Souterrains des Holz-Lehm-Hauses Nr. 31 in der Krapfengasse (Kobližná) Nr. 3, das frühestens an der Wende des

13./14. oder im fortgeschrittenen 14. Jahrhundert durch einen Brand zerstört und verschüttet wurde. In zwei Fäkalgruben aus der Schwertgasse (Mečová) Nr. 2 dominierte Hirse mit Spuren vom sogenannten Ausstampfen in der Stampfmühle, was darauf hindeutet, dass Hirse in gedroschener Form konsumiert wurde. Aufgrund von Funden aus Most vermutet V. Čulíková, dass Hirsekörner in Handmühlen gemahlen wurden. Eine deutliche Steigerung des Verbrauchs von Hefebrot zu Lasten des ungesäuerten Fladenbrots scheint das Vorkommen zahlreicher Brotöfen in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts zu belegen, die im Rahmen einer gegliederten Grubengruppe im Lössboden eingetieft waren. Man kann davon ausgehen, dass sie nach Mitte des 13. Jahrhunderts ziemlich schnell durch oberirdische Objekte ersetzt wurden, die im Gelände bislang noch nicht ausgemacht werden konnten. Von den Hülsefrüchten treten am häufigsten Linsen auf, manchmal auch Erbsen und Platterbsen, die möglicherweise an die Haustiere verfüttert wurden. In den Funden am häufigsten vertreten sind schwerere Obstarten, sowohl in Form von Sammelo Obst, als auch in Gärten gezogenes. In großen Mengen konsumiert wurden vor allem Pflaumen, Zwetschken, Schlehen, Zwergkirschen sowie Hauskirschen, Vogelkirschen und die selteneren Felsenkirschen, Kriechen, gelbe Zwetschken, Mirabellen, Mispeln, Birnen, Äpfel, Kornelkirschen, Weintrauben, Wasser- und Zuckermelonen, Wahnüsse und Feigen. Die meisten dieser Arten und Gattungen sind durchwegs bereits in einer sehr reichen Probe aus dem unteren Teil der Verfüllung von der Fäkalgrube Nr. 10 in der Krapfengasse (Kobližná) Nr. 3 aus der Zeit um die Mitte des 13. Jahrhunderts vertreten, die im Hinblick auf das Vorkommen von Luxusglas und unter Berücksichtigung von Größe und Lage der Eckparzelle einem Vertreter des ältesten Brünnner Patriziats gehört haben könnte. Im Vergleich zum komplex bearbeiteten Fundbestand aus Most, der ansonsten in Vielem übereinstimmende Züge aufweist, scheint es, dass in Brünn Pflaumen und Zwetschken im Vergleich zu Süß- und Sauerkirschen deutlich häufiger vorkommen, was aber noch exakt belegt werden muss. Funde von Maulbeeren (*Morus nigra*) stammen, ähnlich wie in Most, meist erst aus Objekten des späten 15. oder vom Beginn des 16. Jahrhunderts, ein Einzelfund aus einem Objekt aus der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts in der Krapfengasse (Kobližná) Nr. 3 muss anhand von Analysen weiterer Fundkomplexe verifiziert werden. Der Einzelfund eines Pfirsichs stammt erst aus einer Schicht des 14. Jahrhunderts in der Bäcker gasse (Pekařská). Die offensichtlich importierten Früchte des echten Walnussbaums wurden ebenfalls erst in einem Objekt aus der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts gefunden. Nicht überraschend sind auch die zahlreichen Funde von Weintraubenkernen, einschließlich eines Sammelfundes in einem verbrannten Objekt aus der Bäcker gasse (Pekařská) aus dem 14. Jahrhundert. Brünn liegt am nördlichen Rand des südmährischen Weinbaugebietes und der Besitz von Weinbergen, die außer in der nächsten Umgebung über viele südmährische Fundstellen verstreut sind, gehörte in den Sammlungen der städtischen Register des 14. Jahrhunderts zu den typischen Bestandteilen bürgerlicher Immobilien. Erstmals belegt ist die Hälfte eines Weinbergs in Hustopeče in den Händen eines Oldřich Schwarz (*Nigra*) vor dem Jahr 1240. Mit der Lagerung von Wein und Bier hängt zweifellos auch der erhebliche Bau von Kellern unter den Bürgerhäusern zusammen. Nebenbei bemerkt, werden beispielsweise in der Sammlung städtischer Register von 1348 in riesiger Fülle Weinfässer angeführt.

Im Hinblick auf ihr zahlreiches Vorkommen kann man auch von einem erheblichen Konsum der Sammelfrüchte des Haselstrauchs, seltener dann der Vogelbeere ausgehen. An den durch Abholzung gelichteten Hängen in der Umgebung wuchsen der stark verwertete Himbeerstrauch und Erdbeeren, in geringerem Maße begegnet man den Früchten des Brombeer- und Heidelbeerstrauchs. Es besteht kein Zweifel, dass man neben den immer sehr zahlreich vertretenen Sammelfrüchten auch mit veredelten Obstarten aus den üblicherweise ab dem 14. Jahrhundert belegten Obstgärten rechnen muss. Die Formenfülle einiger in der Obstbauliteratur jener Zeit und der in Meister Klarets Enzyklopädie angeführten Obstarten lässt sich heute kaum mehr genau identifizieren, die Grundstruktur entspricht jedoch den archäologischen Funden. Neben den relativ zahlreichen Funden von im Mittelmeerraum heimischen Feigenarten wurde im gleichen Gebiet der wesentlich seltener Fund von Dattelsamen verzeichnet, und zwar in Opava.

Hinsichtlich des Gemüses kann man zumindest das relativ zahlreiche Vorkommen von Gurken hervorheben, verzeichnet wurde auch Sellerie, Saatmöhre, Gartenpetersilie, Dill, Gemüsekohl und neuerlich auch der in archäobotanischen Funden Mitteleuropas seltene Flaschenkürbis (in der Neuzeit von Kürbisarten amerikanischer Herkunft verdrängt). Von den im weiteren Sinne ölhaltigen Früchten muss an Saatmohn und Saathanf erinnert werden, Saatflachs ist ebenfalls aufgetreten. Belegt sind auch – meist wild wachsende – Pflanzen wie Gewürze und Heilpflanzen, so etwa der Erdbeerstrauch, der Spitzwegerich und der schwarze Nachtschatten.

Bei der Beurteilung der gattungsmäßigen Zusammensetzung der Fleischverpflegungsquellen der Brünnner im 13.–14. Jahrhundert können wir uns auf die Identifikation des osteologischen Materials einiger Fundkomplexe von den Fundstellen Petrov, Starobrněnská, Josefská 7, Radnická Nr. 8 und Koliště stützen. Die bisher ausgewerteten Funde aus der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts stammen wohl, bis auf eine Ausnahme, nicht aus Abfall- bzw. Fäkalgruben, weswegen sie gattungsmäßig nicht viel aussagen, im Grunde genommen unterscheiden sie sich aber nicht von den Funden aus dem 12. Jahrhundert. Aus der Zeit ab der zweiten Hälfte des 13. bis Mitte des 14. Jahrhunderts verzeichnen wir gegenüber der älteren Zeit bislang nur geringfügige Unterschiede. In den Gruben in der Rathausgasse (Radnická) zeigte sich ein höherer Anteil an Pferdeknochen, was sich durch eine vermehrte Nutzung des Pferdes als Zugtier erklären lässt. Diese Hypothese muss jedoch erst noch durch weitere Analysen verifiziert werden. Wiederum überwiegen Knochen von Rindern (über 50 %) gegenüber denen von Schweinen (14 %). Ebenso wie im vorhergehenden

Zeitraum wurden an Vieh- und Pferdeknöcheln Veränderungen festgestellt, die durch ihre Beanspruchung als Zugtiere verursacht worden waren.

Die neuesten Ergebnisse der auf das 12. und 13. Jahrhundert ausgerichteten, osteologischen Analysen von der Brünner Fundstelle Josefská Nr. 7 haben einige interessante Phänomene ergeben. In der Zeit bis zur ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts ist der Anteil an Pferden genügend hoch (7 %), während der niedrige Anteil an Geflügel erst im 14.–15. Jahrhundert auf ca. 17 % ansteigt. Erst bis zur zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts steigt der Anteil des Auerochsen (42 bis 52 %), der Anteil an Schweinen bleibt konstant und bewegt sich zwischen 16 und 22 %, der Anteil an Schaf/Ziege liegt im 12. und 13. Jahrhundert bei 19–26 %. Die Dominanz des Auerochsen ist für die tschechische Stadt des Mittelalters typisch, allerdings stehen nur wenige ausgewertete Fundkomplexe zur Verfügung. Einen Vergleich bieten neue zusammenfassende Darstellungen der Situation in Polen, die eine beträchtliche Unregelmäßigkeit bzgl. der Konsumgewohnheiten zum Ergebnis hatten. So überwog beispielsweise in Kołobrzeg das Modell mit einer Dominanz von Rindfleisch, gefolgt von Schaf/Ziege, in anderen Städten steht häufiger Schweinefleisch oder das Fleisch von kleinen Wiederkäuern an erster Stelle.

Eine Analyse botanischer Makroreste aus der Dominikanergasse (Dominikánská) Nr. 11–19 deutet jedoch darauf hin, dass die Haltung großer Haustiere in der Innenstadt keine größere Rolle gespielt hatte. Der schwache Anteil an Geflügel (Huhn, Gans) muss das tatsächliche Ausmaß ihrer Haltung nicht widerspiegeln. Eine veränderte Situation kann sich ergeben, wenn die Knochenansammlungen aus den zahlreichen, diesbezüglich bisher noch unberührten Inhalten der meisten Gruben analysiert worden sind. In den mit 2,5 % vertretenen Jagdtieren aus den Gruben in der Rathausgasse (Radická) tauchen wiederum Hase und Elch auf, das am meisten vertretene Hirschgeweih diente als Halbfabrikat und sein erhöhtes Vorkommen wurde demnach nicht durch einen Anstieg des Konsums von Hirschfleisch verursacht.

Im Rahmen der anthropologischen Analysen verfügen wir heute über zwei ausgewertete Kollektionen aus Brünn, und zwar vom Petersdom und vom Gräberfeld bei der Michaelskirche (Drozdová 1998). In der ersten Kollektion konnten von insgesamt 250 gefundenen Individuen 141 Skelette ausgliedert werden, die dem Zeitraum 12./13.–15. Jahrhundert angehören. Im Rahmen dieses Teils konnte eine kleine Kollektion (24 Gebeine) relativ gut unterschieden werden, die der I. Phase der Kirche angehört (2. Hälfte 12. – Anfang 13. Jhdt., in der Folge P1 genannt). Bei weiteren 117 gelangte man nur selten zu einer genaueren zeitlichen Einordnung. Im Wesentlichen wurden sie jedoch vor 1500 beigesetzt (P2). Es handelt sich um sowohl auf dem Friedhof an der Kirche, als auch in ihrem Innern beigesetzte Verstorbene. Bei diesen zwei Gruppen erfolgte auch eine anthropologische Auswertung. Darüber hinaus wurden in den Verfüllungen die Gebeine von ungefähr weiteren 250 Individuen entdeckt. Der Dominikanerfriedhof mit 62 erhaltenen Bestattungen und insgesamt 106 Individuen hatte ebenfalls seinen Schwerpunkt in dem Zeitraum zwischen der ersten Hälfte des 13. und dem 15./16. Jahrhundert, die wenigsten Gräber gehen jedoch über das Ende des 16., ggf. bis Anfang des 17. Jahrhunderts hinaus. Die anthropologische Auswertung wurde für die gesamte Kollektion (ferner D genannt) einheitlich durchgeführt. Leider verfügen wir direkt in Brünn über keine analysierten Gräberfelder aus dem 11.–12. Jahrhundert, weswegen wir unsere Vorstellungen über die Gemeinschaft während der Vorlokationszeit aus den in der nächsten Umgebung gelegenen dörflichen Gräberfeldern der Jungburgwallzeit beziehen müssen.

Ein wesentlicher Zug der Bestattungsgewohnheiten im 13. Jahrhundert ist der Übergang von der Lage der Verstorbenen mit am Körper anliegenden Armen (ferner A) zur Lage mit über dem Becken, dem Bauch bzw. bis hoch zur Brust gekreuzten Armen in verschiedenen Varianten (ferner B). Dies wird von den Gräbern aus der ersten Phase des Petersdoms gut belegt, bei denen man beide Arten antreffen kann. In der ältesten Bestattungsphase bei der Michaelskirche dominiert offenkundig der traditionelle Typ A. Bei Gräbern aus der Zeit nach 1348 kommt im erweiterten Teil des Friedhofs südlich der Jakobskirche in der Rašínstraße (Rašínová) ausschließlich Lage B vor. Hier ist es unmöglich, größere Vergleiche anzustellen, wir erwähnen nur einige markante Analogien. Das Beispiel des Gräberfeldes von Holubice aus der Zeit vom 11. bis Mitte 12. Jahrhundert und offenbar auch das jüngere Gräberfeld in Sudoměřice (12./13.–13. Jhdt.?) zeigen, dass in der Jungburgwallzeit neben der überwiegenden Lage A es keineswegs selten ist, dass die Arme, bzw. ein Arm im Schoß liegen, was oben nur spärlich vorkommt. Auf dem Friedhof der Dorfwüstung Narvice aus der Zeit von ungefähr Mitte 13. – 2. Hälfte 15. Jahrhundert wiesen nur ungefähr 3 % der Verstorbenen Lage A auf, im Rahmen von Lage B hatten 9 % die Arme in Höhe des Beckens, während 68 sie bereits oberhalb der Taille hatten, was den mit der Situation der verschiedenen Brünner Friedhöfe vergleichbaren Trend des Hochmittelalters gut aufzeigt. Für einen eventuellen Entwicklungsvorsprung hinsichtlich des Bestattungsritus in der gerade entstehenden Stadt gegenüber dem Land fehlen beweiskräftige Belege. Mit Ausnahme des jüdischen Friedhofs werden im 13.–14. Jahrhundert fast keine Särge benutzt. Wie Beisetzungen aus der zweiten Hälfte des 15. bis zum 16. Jahrhundert in der untergegangenen Krypta in der Peter und Paulskirche belegen, haben sich Särge erst ab dem späten 15., bzw. eher erst im 16. Jahrhundert voll durchgesetzt.

Die kleine Grabgruppe der überwiegend um die Apsis konzentrierten Gruppe P1 der ersten Phase des Petersdoms ist vor allem durch die erdrückende Mehrheit von durchwegs vierzig- bis sechzigjährigen Männern mit brachykranen Schädeln interessant. Größtenteils (in beträchtlicherem Maße?) dürfte es sich um Vertreter der tschechischen Bevölkerung gehandelt haben, die noch in der Siedlungsumgebung der Vorlokationszeit in der südlichen Hälfte des späteren Stadtgebietes aufgewachsen waren. Man kann davon ausgehen, dass die Gruppe P2 das gesamte Nationalitätenspektrum der mittelalterlichen Bevölkerung Brünns

mit Ausnahme von Juden enthielt. Von den 117 Individuen waren 87 Erwachsene (45 Männer, 19 Frauen). Für den notwendigen breiteren Vergleich wird die momentan durchgeführte Auswertung der dritten Kollektion aus der Jakobskirche hilfreich sein. Es kann nur sehr grob festgestellt werden, dass sich die demographische Charakteristik der mittelalterlichen Bevölkerung nicht wesentlich von den älteren dörflichen Friedhöfen aus dem Brünner Umland unterschieden hat.

In den Kollektionen P1 und P2 wurden traumatische Läsionen festgestellt, die Hieb- und Stichwunden, Frakturen, Ausrenkungen und wiederholte ossifizierte Mikrotraumata des Muskelgewebes umfassen. Am häufigsten wurden Brüche verzeichnet. Anführen lassen sich beispielsweise ein Stirnbeinbruch mit zwei sich zwischen diesem Bruch und der Kranznaht befindenden Hiebwunden, die ein Mann der Kategorie Adultus II erlitt, oder eine impressive Fraktur des Scheitelbeins bei einem Mann gleichen Alters, wobei beide ihre Verletzungen überlebten. Mit einem Kampf könnten auch die dislozierte Fraktur am linken Oberarmknochen und eine nicht reponierte Fraktur des linken Ellbogenknochens eines anderen erwachsenen Mannes zusammenhängen, bei dem beide Verwundungen ebenfalls verheilt waren. 50 % der Brüche waren von arthrotischen Veränderungen begleitet, bei 64,2 % kam es bei dem Bruch zu einer Verlagerung des Bruchfragments und zu Verwachsungen in unerwünschter Lage. L. Horáková sieht diese Erscheinungsformen als die markantesten Beispiele für eine schlechte Versorgung von Brüchen an. Das betrifft offenbar auch den Fall einer Verwachsung des proximalen Fingergliedes mit der palmaren Seite des Metakarpuskopfes infolge einer Ausrenkung des linken Handgelenks eines erwachsenen Individuums, bei einem anderen wurde infolge einer nur minimalen Behandlung die Bildung eines Scheingelenks verzeichnet. Eine interessante Kollektion stellen 16 Schädel dar, die im Bereich der Schädelwölbung regelmäßige Löcher ohne Anzeichen einer Verheilung aufweisen. Am häufigsten sind tödlich ausgegangene Stich- oder Schussverletzungen vertreten. Der seltene Beleg einer Krebserkrankung in der Phase osteolytischer Metastasen war am Schädel eines über fünfzigjährigen Mannes zu sehen, der offenbar Dank der Pflege seiner Nächsten bis zu diesem fortgeschrittenen Krankheitsstadium überleben konnte. Degenerative Gelenkschäden gehörten zu den üblichsten Feststellungen an den Gebeinen.

Eine anthropologische Bestimmung der auf dem jüdischen Friedhof in der Nähe der Straße Uhelná (Kohlengasse) gehobenen Gebeine ist bislang noch nicht erfolgt. Im Hinblick auf den genügend vorhandenen Raum wurde hier keine Etagenbestattung festgestellt. Die Verstorbenen wurden dort ebenfalls in West-Ost-Richtung bestattet, die Arme lagen am Körper an, ggf. ruhte eine Hand im Schoß. Der Bestattungsritus weist Züge auf, die mit dem in der Nähe der Straße Vladislavova gelegenen Prager jüdischen Friedhof übereinstimmen.

Krankheiten und Verwundungen waren nicht die einzige Geißel, von denen die mittelalterlichen Bewohner Brünns gepeinigt wurden. Die bisher leider nur in geringem Umfang erfolgten Analysen des Inhalts zweier Gruben aus der Zeit des 13.–13./14. Jahrhunderts aus der Dominikanergasse (Dominikánská) wiesen ein zahlreiches Auftreten von Eiern des Peitschenwurms (*Trichuris trichiura*), Spulwurms (*Ascaris lumbricoides*) und Bandwurms (*Taenia sp.*) auf. Ein intensiver Befall der Bevölkerung war offenbar auch in den späteren Jahrhunderten ein Dauerzustand, worauf das Vorkommen von Spul- und Peitschenwürmern in einer Grube aus dem 15. Jahrhundert schließen lässt.